

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU

Gornji tok rijeke Bosne u principatu (I – III stoljeća)

Završni magistarski rad

Kandidat: Aldin Ćatić, BA

Mentor: Doc.dr. Amra Šačić Beća

Sarajevo, 2019. godine

SADRŽAJ

I. UVOD	3
II. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA	10
III. PRIRODNE I GEOGRAFSKE ODLIKE PROSTORA GORNJE BOSNE	19
IV. DEZIDIJATSKA NARODNOSNA ZAJEDNICA.....	23
V. RIMSKO OSVAJANJE ILIRIKA	27
V. 1. Oktavijanova ilirska kampanja (35. – 33. god. p. n. e.).....	27
V. 1. 1. Prodor Oktavijanove vojske u unutrašnjost	29
V. 2. Tiberijev panonski rat (12 – 11. god. p. n. e.).....	34
V. 3. Veliki ilirski ustanak (6. – 9. god. n. e.)	37
V. 3. 1. Nezadovoljstvo stanovništva Ilirika i početak ustanka	38
V. 3. 2. Baton Dezidijatski kao predvodnik pobunjenih skupina Ilirika.....	42
V. 3. 3. Posljednji otpori ilirskih naroda i borba za Ardubu	47
V. 3. 4. Predaja Batona Dezidijatskog	49
V. 3. 5. Posljedice Velikog ilirskog ustanka	51
VI. PROCES ROMANIZACIJE STANOVNIŠTVA GORNJE BOSNE.....	54
VI. a. Dezidijati kao pripadnici rimske vojske	59
VI. 1. Rimske komunikacije u gornjem toku rijeke Bosne	65
VI. 2. <i>Hedum castelum Daesitiatum</i>	69
VII. MUNICIPIJI NA TERITORIJI GORNJE BOSNE.....	73
VII. 2. Municipij <i>Aquae</i>	74
VII. 2. 1. Pravni status i razvoj <i>Aquae</i> u periodu rimskog principata.....	77
VII. 2. 2. Duhovna kultura stanovništva Gornje Bosne	84
VII. 2. 3. Ostaci rimske arhitekture na prostoru Gornje Bosne	86
VII. 2. 4. Numizmatički nalazi iz urbanog jezgra <i>Aquae</i>	91
VII. 2. 5. Mozaici	94
VII. 2. 6. Pregled značajnijih epigrafskih spomenika sa prostora <i>Aquae</i>	96
VIII. BREZA I OKOLINA U PERIODU RIMSKOG PRINCIPATA	105
VIII. 1. Pregled značajnijih epigrafskih spomenika sa prostora Breze i šire okoline iz perioda rimskog principata	109
IX. ZAKLJUČAK	111
X. SUMMARY	114

XI. BIOGRAFIJA	115
XII. PRILOG RADU.....	116
XIII. BIBLIOGRAFIJA	124
XIII. 1. Skraćenice.....	124
XIII. 2. Izvori.....	125
XIII. 3. Literatura.....	126

I. UVOD

Geografsko područje u centralnoj Bosni i sarajevsko – romanijskoj regiji zbog izuzetno važne uloge koje je imalo u nastanku i razvoju srednjovjekovne Bosne naziva se Gornjom Bosnom. Gornjobosanski prostor pružao se duž pritoka gornjeg toka rijeke Bosne. Veće pritoke rijeke Bosne kao što su Miljacka, Željeznica, Fojnica i Lašva zajedno sa visokim planinama Zvijezde i Romanije na sjeveroistočnom dijelu, Bjelašničkog masiva sa velikim brojem planina koji se proteže centralnim dijelovima, te Ivan Sedla na jugu i planina Bitovnje i Vranice sa Vlašičkim masivom na zapadu čine geografski okvir u kojem se nalazi gornjobosanska oblast. U kontekstu antičke historije svakako je najvažnija sarajevska regija koja je detaljno obrađena, ali i područje današnje Breze koje je u antici gravitiralo prostoru gornjeg toka rijeke Bosne odnosno sarajevske regije. Riječ je o nukleusu dezidijatske teritorije, pa se stoga to mora posmatrati kao jedna cjelina.

Prostor Gornje Bosne predstavlja područje koje je u predrimskom i rimskom razdoblju obuhvatalo teritoriju ilirskog naroda Dezidijata. Vrlo specifičan geografski položaj omogućio je poseban značaj ovom dijelu u unutrašnjosti Ilirika tokom perioda rimskog principata (27. god. p. n. e. – 285. god. n. e.) . Kao brdovito i plodno tlo za razvoj stočarstva i poljoprivrede gornjobosanski dijelovi bili su naseljeni još u predrimsko doba o čemu svjedoči neolitska kultura i željeznodobne zajednice koje su nastanjivale ove prostore. Značajniji pisani i epigrafski podaci o ovom prirodno i geografski dosta specifičnom području sačuvani su tek od vremena rimskog principata. Upravo na početku principata počela su systemska osvajanja dublje unutrašnjosti dijelova Bosne i Hercegovine, koja su zahvatila i u značajnom obimu se odnosila na gornjobosansko područje i teritoriju koju je nastanjivala ilirska narodnosna zajednica Dezidijata.

Intenzivno osvajanje prostora Gornje Bosne počelo je još sa Oktavijanovom ilirskom kampanjom (35. – 33. godine prije nove ere), a konačno je okončano Velikim ilirskim ustankom (6. - 9. godine nove ere) za vrijeme kojeg je ostavljeno najviše pisanih podataka od strane rimskih izvora u kontekstu gornjobosanskog područja. Izvorna građa u prvom redu se odnosi na pisane izvore i epigrafske spomenike. Grčki i rimski historiografi, prostor Gornje Bosne i naroda Dezidijata intenzivnije počinju spominjati tek za vrijeme Velikog ilirskog

ustanka dok su podaci o ranijem periodu vrlo oskudni i fragmentarno sačuvani. Zahvaljujući brojnim natpisima koji su sačuvani na epigrafskim spomenicima moguće je relativno rekonstruisati prošlost na području Gornje Bosne tokom principatskog uređenja, pa je izvorna građa ovog rada temeljena na kombinaciji historijskih vrela i vrijednih arheoloških nalaza. Nedovoljan broj pisane izvorne građe, te neke nejasnoće i nedostaci koje pružaju oštećeni epigrafski spomenici predstavljaju pogodno tlo za brojna naučna razilaženja i različita gledišta na povijesne procese što je u radu posebno naglašeno.

Rad je koncipiran tako što je podijeljen na trinaest glavnih naslova i značajnog broja pod naslova unutar njih. Historijska istraživanja neophodan su dio svakog završnog magistarskog rada, a posebno onog koji se odnosi na ilirsku historiju. Zbog toga je u prvom naslovu u osnovnim crtama objašnjen historijat naučnog istraživanja koji se odnosio na gornjobosanski prostor i narod Dezidijata, te općenito proučavanje ilirske historije na prostoru Bosne i Hercegovine. To istraživanje je podijeljeno u nekoliko faza. U prvom dijelu odnosno u posljednje tri decenije devetnaestog stoljeća počelo je zanimanje za ilirsku historiju. Richard E. Burton i Arthur Evans, otkrivač Knososa, putovanje kroz Bosnu krunisali su putopisom koji je dao određene podatke o prošlosti Ilira. Dolaskom Austro - Ugarske monarhije počeo je novi period istraživanja antičke historije Bosne i Hercegovine. Otvaranjem Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888. godine i zahvaljujući ulaganjima države, te entuzijazmu i talentu brojnih arheologa počela su masovna iskopavanja i istraživanja.

Druga faza istraživanja je ona između dva svjetska rata gdje zahvaljujući brojnim naučnicima počinju nova istraživanja i izdavanja značajnih publikacija. Za vrijeme SFRJ počinje još jedna epoha u kojoj brojni stručnjaci pišu naučne radove vezane za ilirsku prošlost. Osnivanjem ANU- a koji je izdavao svoj čuveni časopis „Godišnjak“, te Odsjeka za historiju na tek formiranom Filozofskom fakultetu u Sarajevu počela je treća faza istraživanja u kojoj su značajan doprinos dali: Alojz Benac, Esad Pašalić, Borivoj Čović, Enver Imamović, Ivo Bojanovski i brojni drugi naučnici. Period nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini 1995. godine predstavlja i posljednju fazu istraživanja ilirske historije. Tada i nastaju najkompletniji i najsadržajniji naučni radovi koji se tiču dijelova Gornje Bosne i dezidijatske narodnosne zajednice. U ovom periodu poseban pečat ostavljaju moderni naučnici kao što su: Salmedin Mesihović, Amra Šaćić Beća, Veljko Paškvalin, Mirza Hasan Ćeman, Alka Domić Kunić, Adnan Busuladžić, Danijel Džino i drugi autori.

U prvom dijelu rada bit će više govora o geografskim i historijskim odrednicama gornjobosanske oblasti i teritorija koju su naseljavali Dezidijati. Sam termin Gornja Bosna prepisuje se posebno u ulozi u srednjovjekovnom periodu, kada je ovaj prostor bio izuzetno značajan za razvoj srednjovjekovne bosanske države. Pisana i materijalna građa za događaje prije rimskog principata vrlo je štura, pa se obimnije informacije počinju dobijati tek od vremena Oktavijanove ilirske kampanje iz 35. godine prije nove ere.

Rimsko osvajanje započelo je sa Oktavijanovom ilirskom kampanjom (35. – 33. godine prije nove ere), što predstavlja naslov jednog od poglavlja rada u čijem kasnijem dijelu se spominju dosezi njegove vojske i različita mišljenja naučnika kada je u pitanju dolazak Oktavijanovih jedinica u unutrašnjost i dijelove Gornje Bosne, te pokoravanje ilirskog naroda Dezidijata. Slična situacija je i sa Tiberijevim panonskim ratom (12. – 9. godine prije nove ere) za koji ne postoje jasni i precizni podaci da je imao dodira sa gornjobosanskim područjem, ali određene indicije ukazuju na prisustvo Tiberijevih snaga u dijelovima Gornje Bosne i njeno konačno pokoravanje. Na osnovu postojeće literature, te primjenom komparativne metode u radu je prikazan i donesen mogući zaključak, te vlastito mišljenje autora o zauzimanju dijelova Gornje Bosne tokom Oktavijanovog pohoda, a nešto više od dvadeset godina kasnije i Tiberijevog panonskog rata.

Kao najveće poglavlje rada istaknuto je ono koje se odnosi na Veliki ilirski ustanak (6. - 9. godine nove ere). Razlog obimnosti i veličine ovog dijela rada svakako treba tražiti u činjenici da je najveći broj pisanih izvora sačuvan iz vremena ustanka. Zbog toga je tema koja se odnosi na Veliki ilirski ustanak iziskivala iščitavanje i analiziranje širokog spektra literature. U ovom poglavlju je na detaljan način objašnjen početak, uzrok i na kraju posljedice sukoba između autohtonih balkanskih zajednica i Rimskog carstva koji je počeo upravo na prostoru Gornje Bosne. Ustanak je počeo na gornjobosanskoj teritoriji i u prvom je redu zahvatio dezidijatsku zajednicu čiji vođa Baton je tri i pol godine predvodio ustanike i odlučno se suprostavljao rimskim vojnim jedinicima i njihovim saveznicima. Cijeli Ilirik tada je došao pod rimsku vlast uključujući i gornjobosanski prostor, pa je tako radi lakše uprave i kontrole vlasti, podijeljen u dvije provincije, Dalmaciju i Panoniju. Nakon te podjele i završetka Velikog ilirskog ustanka došlo je do prekida sukoba između Rima i pokorenih Dezidijata, pa je u naredna tri stoljeća rimskog principata u fokusu rimske politike bilo prenošenje rimskih civilizacijskih tekovina, pravnih i kulturnih pravila, te običaja koje je usvajala dezidijatska narodnosna zajednica.

Drugi dio rada odnosi se na znatno mirniji period koji je uslijedio nakon Velikog ilirskog ustanka. Proces romanizacije i urbanizacije zahvatio je i gornjobosanske prostore, a namjesnik Ilirika, Publije Kornelije Dolabela gradnjom puteva povezo je dijelove Dalmacije i Panonije sa područjem Gornje Bosne koja tada postaje važno komunikacijsko čvorište. Spajanjem sa rimskom kulturom, civilizacijom i usvajanjem rimskih pravnih normi i principa, dezidijatsko stanovništvo je polahko nestajalo, te je asimilirano u rimski politički, kulturni i upravni sistem. Dezidijatska dekurija se spominje polovinom prvog stoljeća sa više od 20 000 svojih pripadnika. Posljednji svjedoci pomena dezidijatskog imena sačuvani su na epigrafskim spomenicima obično u kontekstu vojnika koji su služili u rimskoj vojsci, a porijeklom su dolazili iz krajeva Gornje Bosne. U pomoćne rimske vojne jedinice odnosno auksilijare uzimani su Dezidijati i drugi Iliri koji bi nakon dvadeset pet godina služenja vojske dobijali rimsko građanstvo.

Dezidijatska utvrda, *Hedum Castellum Daesitiatum* i brojne rasprave povodom ubikacije iste također su dobile svoje mjesto u radu. U periodu ranog principata, moguće odmah po okončanju Velikog ilirskog ustanka, dotadašnja provincija Ilirik podijeljena je na dvije provincije: Gornji Ilirik (Dalmacija) i Donji Ilirik (Panonija). Prostor Gornje Bosne pripao je provinciji Dalmaciji. Radi lakše uprave Rimljani su u provincijama formirali manje administrativne jedinice odnosno municipije. Najvažnije municipalno središte na prostoru Gornje Bosne je svakako *municipium Aquae* čije je administrativno središte bilo na obalama rijeke Željeznice u današnjoj općini Ilidža.

Rimsko naselje na prostoru današnje Ilidže predstavljalo je bogato odmaralište i liječilište o kojem nije sačuvan nijedan pisani izvor. Epigrafski spomenici, mozaici, te ostaci rimskog novca jedini su izvori o postojanju i značaju *Aquae* u periodu rimskog principata što je čini posebno zanimljivom za proučavanje. Zahvaljujući brojnim epigrafskim spomenicima i njihovom detaljnom analizom u obimnom poglavlju ovog rada nastojao se predstaviti municipalni razvoj *Aquae*. Na osnovu podataka dobivenih u kontekstu rimske Ilidže moguće je pratiti elitno odmaralište i municipalni centar, koji je jasan pokazatelj i primjer administrativnog uređenja rimskih provincija u unutrašnjosti Ilirika. Manji dio rada se odnosi na *municipium Bistuensium*, oko čije ubikacije i danas u nauci postoje dileme, ali je sigurno jedan njen dio imao ovlasti nad dijelom Gornje Bosne, vjerovatno u onom području od Kaknja do Zenice.

Prilikom izrade ovog rada korišteno je više naučnih metoda, a to su: hronološka, tematska, komparativna, vanjska i unutrašnja kritika izvora, te kvantitativna, kvalitativna i hodološka metoda. Rad je podijeljen u nekoliko tematskih cjelina u okviru kojih je kombinacijom različitih naučnih metoda objašnjen historijski proces. Hronološka i tematska metoda korištene su u objašnjavanju i jasnijem pregledu rimskih osvajanja prostora Gornje Bosne, te kasnijem analiziranju procesa romanizacije hronološkim redoslijedom. Komparativnom metodom nastojale su se analizirati vjerodostojnosti određenih pisanih izvora i epigrafskih spomenika kako bi se stvorila što jasnija slika o historijskim procesima. Također, u radu je moguće pratiti različita naučna mišljenja i stavove autora koji su pisali o istim događajima i procesima što je uključivalo korištenje komparativne metode.

Pisani izvori i djela grčko - rimskih historiografa se ne mogu uzimati kao konačni i potpuno istiniti sudovi u događajima odigranim prije dvije hiljade godina, pa je neophodna kombinacija sa arheološkim materijalima koji u prvom redu uključuju epigrafske spomenike, te brojne druge nalaze neophodne u proučavanju ove problematike. Korištenjem vanjske i unutrašnje kritike izvora podrazumijeva se da su u radu korišteni samo oni dijelovi koji se odnose na zadanu tematiku. Budući da su izvori često subjektivni ili su informacije autori uzimali iz druge ili treće ruke tim podacima se mora pristupiti kritički. Vanjska i unutrašnja kritika izvora najviše je došla do izražaja prilikom analize Velikog ilirskog ustanka i pitanja etnogeneze Dezidijata. Na osnovu pisanih i epigrafskih izvora sagledani su procesi i događaji vezani za gornjobosansko područje u periodu rimskog principata. Odlaskom na određene lokalitete korištena je i hodološka metoda. Kvantitativna i kvalitativna metoda korištene su u radu tokom analiziranja epigrafskih natpisa. Prilikom korištenja ovih metoda utvrđena je brojnost i očuvanost epigrafskih spomenika koji se odnose na zadanu tematiku.

Cilj ovog rada je prikazati prostor Gornje Bosne u periodu rimskog principata na osnovu historijskih izvora, arheoloških nalaza i literature vezane za ovu temu. Principat je period u rimskoj historiji kada su Rimljani konačno u potpunosti pacificirali Ilirik, te nametnuli svoj politički, ekonomski i civilizacijski sistem koji su autohtone balkanske zajednice postepeno prihvatale. Jedan od najboljih primjera pruža etnička zajednica koju izvori prepoznaju pod imenom Dezidijati. Upravo na primjeru spomenute zajednice može se najprije pratiti otpor i borba protiv rimske države, a zatim i postepeni proces romanizacije i uklapanja u rimski sistem uprave i razvoja.

Treba istaći da cilj rada nije samo puko nabranje općepoznatih činjenica i historijskih procesa koji su vezani obično za ratovanje Dezidijata i drugih ilirskih zajednica protiv Rimljana, nego i period *Pax romane* i razvoja koji je zahvatio u nekoliko stoljeća nakon završetka Velikog ilirskog ustanka prostor Gornje Bosne. Administrativno uređenje Ilirika i proces romanizacije također su značajan segment u proučavanju ove teme. U radu će biti prikazana različita naučna gledišta, revizija i kritički osvrt na literaturu i odnose prema proučavanju antičke prošlosti na teritoriji Gornje Bosne.

II. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Antička prošlost Bosne i Hercegovine često je bila na margini državnih, naučnih i historijskih aparata za proučavanje jer se za razliku od srednjovjekovne, osmanske ili savremene nije smatrala nacionalnom historijom. To je doprinijelo da se znatno smanji broj naučnika koji se bavio antičkom prošlošću naše zemlje u odnosu na druga historijska razdoblja. Otežavajuća okolnost u istraživanju antičkog perioda ovdašnjih prostora posebno Gornje Bosne predstavlja vrlo oskudan odnosno fragmentarno sačuvan broj pisanih izvora. Zbog toga, velika uloga u proučavanju ilirske prošlosti prepisuje se sačuvanim epigrafskim spomenicima i drugim materijalnim izvorima, pa je tako analiza arheoloških iskopavanja značajna odlika razumijevanja i proučavanja dijelova Gornje Bosne, te funkcionisanja ove geografske oblasti u rimskom principatu. Treba naglasiti da se antička prošlost mikroregije Gornja Bosna pored rimske provincijalne historije, usko veže i za prošlost autohtonog stanovništva, pa se u literaturi često pored ranog principata poistovjećuje sa historijom Ilira. Stoga se može reći da je historija Ilira *terminus tehnicus* koji se također može koristiti kada se govori o prvim stoljećima rimske vlasti na gore spomenutom prostoru.

Nakon romantičarskog poimanja i predstavljanja ilirskog kao slavne prošlosti stanovništva Zapadnog Balkana, od prve polovine devetnaestog stoljeća započinje i prvo naučno istraživanje i publiciranje ilirskog fenomena. U slučaju zapadnobalkanskih Slavena, drevni Iliri su poslužili kao nepobitna historijska činjenica i svjedok skoro dvije hiljade godina duge prošlosti balkanskih naroda kod kojih se nacionalna svijest počinje buditi tokom devetnaestog stoljeća. U tom kontekstu razvijanja ilirizma kao političke i nacionalne ideologije treba posmatrati i prvi prijevod Apijanovih Ilirika na hrvatski jezik, koje je uradio Ante Starčević, a objavio Ljudevit Gaj u *Danici Ilirskoj*.¹

U zadnjim decenijama devetnaestog stoljeća počelo je znatno ozbiljnije zanimanje za antičku historiju. Na prostoru Bosne i Hercegovine pojavljuju se strani putopisci, hroničari, naučnici i konzuli koji su uvidjevši vrlo bogatu antičku ostavštinu počeli da posjećuju historijske lokalitete i objavljuju prve utiske u svojim spisima. Prvi koji su obratili pažnju na antičke starine dijelova Bosne bili su: Richard F. Burton, Arthur Evans i Moritz Hornes.² Poznati britanski arheolog najzaslužniji za iskopavanje bogate minojske kulture, Arthur Evans

---

¹ Mesihović / Šaćić, 2015, 14.

² Mesihović, 2011b, 29.

na putovanju prema Grčkoj boravio je na Ilidži, mjestu nekadašnje rimske kolonije *Aquae*. Napisao je više studija o svojim putovanjima ovim prostorima koja su u to vrijeme bila mjesto političkih i socijalnih previranja odnosno buna stanovništva. Kada je u pitanju antička prošlost njegovo najznačajnije djelo je *Antiquarin Researches in Illyricum* u kojem je zabilježio mnoštvo informacija o spomenicima, građevinama i komunikacijama.³

Odlukom donesenom na Berlinskom kongresu 1878. godine, Bosna i Hercegovina je ušla u sastav Austro – Ugarske monarhije. Ta politička promjena predstavljala je prekretnicu u razvoju države u svim segmentima društva, pa tako i u proučavanje antičke prošlosti. U Sarajevu je 1888. godine otvorena prva naučnoistraživačka institucija, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. Organizovana istraživanja su započela tek nakon formiranja Zemaljskog muzeja. Rezultati istraživanja koja su i na arheološkom planu imala mnogo širi dijapazon od samog proučavanja antike, objavljuvana su počevši od 1889. godine u godišnjacima Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, a paralelno i u *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina I – XIII* (1893-1916 g.) na njemačkom jeziku. Iako sva ta istraživanja nisu uvijek bila sistematskog karaktera, ipak njihovi rezultati daju dobru i čvrstu osnovu za dalja proučavanja Bosne i Hercegovine kroz sve kulturne epohe.⁴ Prvi direktor Zemaljskog muzeja, a ujedno i urednik Glasnika Zemaljskog muzeja bio je Kosta Hormann.

Najvažniji istraživači iz prvog polustoljeća postojanja Zemaljskog muzeja bili su: Kosta Hormann, Ćiro Truhelka, Đorđe Stratimirović, František (Franjo) Fiala, Vjenceslav (Vaclav) Radimsky, Ivan Kellner, Carl Patsch, i Vejsil Čurčić. Zahvaljujući velikim arheološkim nalazima i sistematskim istraživačkim kampanjama, znanje o Ilirima i rimskoj provincijalnoj historiji, koje se do sredine devetnaestog stoljeća poglavito baziralo samo na literarnim vrelima i djelimično epigrafiji, u ovom periodu je značajno prošireno.⁵ Naučnici se posebno osvrću na prostor Gornje Bosne i u svojim radovima objavljuju vrijedne podatke kojima se historiografija služi i danas.

Veoma je značajan Carl Patsch, kao rukovodilac brojnih istraživačkih ekspedicija i radova.⁶ Njegov fokus interesovanja je bio usmjeren na epigrafske spomenike i kao takav može se smatrati prvim ozbiljnim naučnikom koji je proučavao antičke natpise u Bosni i Hercegovini. Zemaljski muzej je 1901. godine započeo sistematsko istraživanje antičkih

---

³ Evans, 1883.

⁴ Bojanovski, 1988, 15.

⁵ Mesihović / Šačić, 2015, 16.

⁶ Novaković, 2014, 140.

spomenika širom Bosne i Hercegovine, koje je predvodio Carl Patsch. U periodu od 1894. do 1915. godine napisao je niz značajnih radova koji su objavljeni u Glasniku Zemaljskog Muzeja, a koji se odnose jednim svojim dijelom i na gornjobosansku oblast.⁷ Carl Patsch je prvi pisao o spomeniku *Apolonu Tadenusu* sa Ilidže.⁸ Važno je istaći da se on uz Pašalića smatra najvažnijim naučnikom za izučavanje rimskog naselja na Ilidži. U periodu sistematskih arheoloških istraživanja među najznačajnije poduhvate, koje je omogućilo kapitalne rezultate, bilo je istraživanje banjškog lječilišta na Ilidži kod Sarajeva kojim je rukovodio Ivan Kellner, 1895. godine, ali ono nije dovršeno.⁹ Kellner je tokom ovih istraživanja pronašao brojne numizmatičke nalaze koji su potvrdili rimski uticaj i prisutnost na prostoru *Aquae*.

Nakon kraćeg zastoja u arheološkim istraživanjima u periodu između I i II svjetskog rata, nakon oslobođenja zemlje, započinje novi zamah istraživanja, analiziranja, sintetiziranja i publiciranja u svim segmentima ilirologije. I dalje je je Zemaljski muzej sa svojim Glasnikom na jednom mjestu izvještavao o novim dešavanjima na polju arheologije i historije. Ruski arheolog Dimitrije Sergejevski, koji je je veći dio svog života proveo u Bosni i Hercegovini, obavljajući dužnost najprije saradnika, a kasnije i kustosa Zemaljskog muzeja vršio je arheološka istraživanja na prostoru Breze i otkrio natpis na kojem se nalazi ime dezidijatskog princepsa. Sergejevski je prvi objavio i spomenik porodice *Catius*, na kojem se pored *Sextusa Cattiusa* spominje još najmanje dvoje članova rimske porodice *Catius*.¹⁰ Pored Sergejevskog ističe se i Gregor Čremošnik koji je istražio vilu rustiku na Ilidži¹¹. Spomenik *Apolonu Tadenusu* iz rimske kolonije sa prostora današnje Ilidže analizirao je Vladislav Skarić.¹² Oba ova istraživanja i zaključci do kojih se došlo objavljeni su na najpoznatijem naučnom mjestu, GZM 1926. i 1930. godine. Ipak, ovaj period između dva svjetska rata u Bosni i Hercegovini nije mogao održati visok ritam i kvalitet kojeg su uspostavili stručnjaci „austrijskog“ perioda.¹³

Treća faza u istraživanju antičke prošlosti Bosne i Hercegovine počela je nakon završetka Drugog svjetskog rata 1945. godine. U ovom periodu dolazi do ekspanzije i značajnog napretka na polju nauke i obrazovanja. Najsnažniji impuls razvitku ilirologije daje

---

⁷ Patsch, 1894, 341 – 358; 1895, 143-145.

⁸ Ibidem, 1894, 342 – 343.

⁹ Kellner, 1895, 161 – 198.

¹⁰ Sergejevski, 1941, 15 – 18.

¹¹ Čremošnik, 1930, 211 – 225.

¹² Skarić, 1926, 101 – 104.

¹³ Novaković, 2015, 145.

„sarajevsko arheološko - historijska škola“ koja se razvila u decenijama nakon obnove državnosti Bosne i Hercegovine, zahvaljujući pojačanom radu Zemaljskog muzeja, kao i osnivanju dvije nove institucije: Odsjeka za historiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, koji izdaje i svoj periodični časopis „Godišnjak“.¹⁴ Godine 1949. osnovan je i Muzej grada Sarajeva, a 1965. godine Zavod za zaštitu i uređenje spomenika kulture. Glasniku Zemaljskog muzeja u publikovanju i naučnom istraživanju pridružio se Godišnjak odnosno časopis Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (CBI).

Za pisanje o naučnim radnicima i njihovim radovima koji su djelovali u ovom periodu Bosne i Hercegovine u okviru SFRJ vjerovatno bi trebalo nekoliko stranica izdvojiti. Plejada vrsnih naučnih kadrova koji su u svojim radovima spominjali i rekonstruisali ilirsku prošlost, a doticali se i gornjobosanskog prostora prirodno je započeti sa Esadom Pašalićem, koji je u u Beogradu 1957. godine odbranio doktorsku disertaciju pod nazivom *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*¹⁵. U ovoj kasnije dopunjenoj disertaciji i monografiji pisao je putevima koji prolaze kroz prostor Gornje Bosne, a također je dao i svoje viđenje gdje bi se to trebao nalaziti dezidijatski kaštel *Hedum*. U radu, *O antičkim naseljima uz mineralna vrela na području Bosne*¹⁶, pisao je o *municipiumu Aquae*, koji je najbolji primjer naselja koje se razvilo zahvaljujući bogatim mineralnim vrelima.

Esad Pašalić se istakao pisanjem brojnih naučnih radova, a 1959. godine objavio je na jednom mjestu izvještaj o istraživanjima i iskopavanju rimskog naselja *Aquae* na Ilidži.¹⁷ Ovo je jedan od najvažnijih radova koji se odnosi na *municipium Aquae*. Pašalić je spomenuta istraživanja vršio pune četiri godine i nalazi do kojih je došao smatraju se do danas najpotpunijim. Utvrdio je postojanje tri objekta različitih namjena koje je podijelio kao objekat A, objekat B i objekat C. Objekat A služio je kao velika stambena zgrada (*villa*), koja je bila bogata mozaicima, a veći broj prostorija imao je pod (estrih). U objektu B, Esad Pašalić je sa svojim timom pronašao nekoliko rimskih novčića, ali ovaj prostor ostao je u sjeni vjerovatno najvažnijeg građevinskog izdanja sa Ilidže, koji je označen kao objekat C. Spomenuti kompleks predstavljao je zgradu rezervisanu za goste rimske Ilidže, kojoj je poseban ugled i značaj davao sumporni izvor, koji je bio temelj bogatog rekreacijskog i banjskog sadržaja *municipiuma Aquae*. U četverogodišnjem projektu istraživanja rimskog

---

¹⁴ Mesihović / Šaćić, 2015, 18.

¹⁵ Pašalić, 1960.

¹⁶ Ibidem, 1955, 81 – 94.

¹⁷ Ibidem, 1959, 113 – 136.

naselja na Ilidži, Pašalić je vršio i sondažna iskopavanja, a u samom zaključku naglasio je veliki značaj rimske Ilidže, koju je potrebno intenzivno istraživati jer njeni ostaci i spomenici pružaju plodno polje za naučno – istraživački rad.¹⁸

U svojoj bogatoj naučnoj karijeri i širokom dijapazonu tema o kojima je pisao u kontekstu Gornje Bosne svakako treba spomenuti i monografiju o Batonovom ustanku¹⁹, objavljenu u Zenici 2009. godine. O *municipiumu Aquae* i prostoru Gornje Bosne, Esad Pašalić je pisao i u Kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine, u dijelu pod naslovom *Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere*.²⁰ Sjećanje na uglednog naučnika Esada Pašalića ne blijedi, a kao dokaz tome vrijedi spomenuti i organizovan skup povodom pedeset godina od njegove smrti, koji je održan 2017. godine pod pokroviteljstvom Udruženja BATHINVS, a naučni časopis *Acta Illyrica* iz 2018. godine upravo je posvećen profesoru Esadu Pašaliću.

Veliki doprinos u proučavanje antičke prošlosti dao je i Enver Imamović. Posebnu pažnju posvetio je epigrafskim spomenicima. Jedno takvo monografsko izdanje jesu *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, objavljeno u Sarajevu 1977. godine.²¹ Imamović je napisao detaljnu analizu votivnih i kulturnih spomenika sa prostora sarajevske regije i time upotpunio dotadašnja saznanja o religijskim prilikama na tom prostoru u predrimsko i rimsko doba. U ovoj monografiji obrađeni su epigrafski spomenici sa prostora Gornje Bosne. Imamović je detaljno analizirao spomenike posvećene Apolonu sa prostora današnje Ilidže. Poznati arheolog, Ivo Bojanovski, istraživao je topografiju rimske provincije Dalmacije i napisao knjigu *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*.²² U monografiji su prikazane ceste koje su prolazile kroz Gornju Bosnu kao i ubikacija dezidijatskog kaštela *Heduma*. Jedno od najvećih djela historije i arheologije Bosne i Hercegovine predstavlja monografija Ive Bojanovskog, pod nazivom, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. U ovoj knjizi objavljenoj 1988. godine prikazan je hronološkim redom proces rimskog osvajanja Ilirika i kasnijeg municipalnog uređenja. Municipiji u okviru Rimskog carstva raspostranjeni na teritoriji Bosne i Hercegovine detaljno su prikazani i analizirani kao i proces romanizacije ilirskog stanovništva. Za izučavanje gornjobosanskog prostora ova monografija je izuzetno značajna iz razloga što donosi detaljan pregled rimskih osvajanja koje su uključivale i spomenutu oblast kao i poglavlje koje se odnosi na *Aquae*. Bojanovski je

---

¹⁸ Pašalić, 1959, 132.

¹⁹ Ibidem, 2009.

²⁰ Ibidem, 1966, 197 – 300.

²¹ Imamović, 1977.

²² Bojanovski, 1974.

detaljno opisao pravni i kulturni razvoj *municipiuma Aquae* kroz analizu i objašnjenja pronađenih epigrafskih spomenika i drugih nalaza.²³ Iako je objavljena prije više od trideset godina, navedena publikacija i dalje je jedna od najsadržajnijih i najkompletnijih dosad napisanih knjiga, čija tematika se odnosi na antičku prošlost Bosne i Hercegovine. Neizostavno je svakako i ime Irme Čremošnik, koja je u svojoj knjizi *Mozaici i rimsko slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini* pisala o mozaicima pronađenim na rimskoj Ilidži.²⁴

O Dezidijatima je pisao i Veljko Paškvalin.²⁵ U svojim radovima je detaljno analizirao dezidijatsku narodnosnu zajednicu, religiju, teritoriju i ulogu koju je ona imala u antičkom periodu. U knjizi *Antički sepulkralni spomenici sa područja Bosne i Hercegovine*²⁶, dotiče se i spomenika, te svih drugih nalaza sa prostora Gornje Bosne. Posebno vrijedi spomenuti doprinos Veljka Paškvalina *municipiumu Aquae* jer je zajedno sa Melisom Forić prvi objavio natpis iz Krivoglavaca²⁷, koji je umnogome oblikovao i usmjerio naučne stavove po pitanju administrativnog statusa *Aquae* u rimskom periodu.

U Sarajevu je 1988. godine izašao „Arheološki leksikon“ Bosne i Hercegovine u tri toma i pet mapa, koji je objavljen u izdanju Zemaljskog muzeja u Sarajevu.²⁸ Arheološki lokaliteti sa prostora Gornje Bosne navedeni su u trećem tomu. Posljednja faza u istraživanju antičke prošlosti počela je nakon završetka agresije na Bosnu i Hercegovinu 1995. godine. Obnovljeni su radovi brojnih naučnih institucija, a pojavili su se novi naučnici koji su pisali o antičkoj prošlosti. Posebno je upečatljiva uloga Salmedina Mesihovića, profesora na Filozofskom fakultetu u Sarajevu koji je objavio veliki broj naučnih radova sa kojima je započela nova era rasvjetljavanja prošlosti gornjobosanske oblasti i dezidijatskog prostora. Doktorska disertacija, *Dezidijati: kulturna i narodnosna- politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba* odbranjena u Zagrebu 2007. godine predstavlja najobimniju i najsadržajniju sintezu o dezidijatskoj narodnosnoj zajednici dosad napisanu. Iz pera istog autora napisane su brojne knjige i naučni radovi kao što su: *Rimski vuk i ilirska zmija*²⁹, *Inscriptiones Latinarum Saraevonensis*³⁰, *Antiqui homines Bosnae*³¹, *Ime ilirskog naroda*

---

²³ Bojanovski, 1988, 144 – 155.

²⁴ Čremošnik, 1984, 43 – 63.

²⁵ Paškvalin, 2000, 191 – 241.; Paškvalin, 2005, 199 – 237.

²⁶ Ibidem, 2012.

²⁷ Paškvalin / Forić, 2006, 161 – 179.

²⁸ Mesihović / Šaćić, 2015, 18 – 19.

²⁹ Mesihović, 2011b

³⁰ Mesihović, 2008, 9 – 68.

³¹ Ibidem, 2011a

*Dezidijata*³², *Bitka za Ilirik*³³ i brojni drugi radovi vezani za prostor Gornje Bosne, ali i ostalu ilirsku historiju, te klasično razdoblje.

U Sarajevu je 2015. godine objavljena *Historija Ilira*, spomenutog autora Salmedina Mesihovića i autorice Amre Šaćić Beća. Upravo je Amra Šaćić Beća, predstavivši svoju doktorsku disertaciju pod nazivom *Administrative Organization of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I – III century)*, donijela izuzetno vrijedne podatke o administrativnom uređenju Bosne i Hercegovine u rimskom periodu. Vrijedni podaci o gornjobosanskom prostoru i rimskoj koloniji *Aquae* čine za ovaj rad značajan sadržaj navedene doktorske disertacije. Ista autorica objavila je i članak *The process of Romanisation in the inland of the Roman province of Dalmatia in the 1st century*³⁴, u okviru prvog izdanja *Acta Illyric-e*, Godišnjaka Udruženja BATHINVS 2017. godine. U drugom izdanju Godišnjaka Udruženja BATHINVS, izašao je članak Amre Šaćić Beća pod naslovom *Koji je administrativni status rimskog naselja na Ilidži ?*³⁵. Spomenuti rad predstavlja kapitalno djelo u kojem se analizira pravni status *Aquae*. Za prostor Gornje Bosne, a pogotovo rimske *Aquae* treba istaći i dvije monografije Adnana Busuladžića, *Umjetnost antičkih mozaika na tlu današnje Bosne i Hercegovine*³⁶ i *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*³⁷. Busuladžić u svojim radovima spominje vile na Stupu kod Ilidže³⁸ kao i dvanaest sačuvanih mozaika³⁹.

Kada je u pitanju prostor antičke Ilidže odnosno municipij *Aquae*, monografija pod nazivom *Ilidža – Sarajevo – Cultural and Historical Monograph*, obuhvatila je pisanje o predrimskom i rimskom dejstvovanju na tlu Ilidže. Rekonstrukcijom događaja o Ilidži u antičkom vremenu istakao se Mirza Hasan Ćeman napisavši vrlo sadržajno poglavlje u ovom radu nazvano *Res Publica Aquarum...*⁴⁰ U monografiji o Ilidži, u poglavlju pod naslovom, *Od Butmira do Dezidijata*, doprinos je dao Zdravko Marić pišući o događajima odigranim prije dolaska Rimljana na prostor Gornje Bosne na tlu Ilidže i šire okoline.⁴¹

---

³² Mesihović, 2011d, 11 – 22.

³³ Ibidem, 2018.

³⁴ Šaćić, 2016, 78 – 90.

³⁵ Šaćić Beća, 2018, 149 – 179.

³⁶ Busuladžić, 2008.

³⁷ Ibidem, 2011.

³⁸ Busuladžić, 2011, 91 – 92., 158 – 159., 224.,

³⁹ Ibidem, 2008, 20 – 22.

⁴⁰ Ćeman, 2004, 122 – 169.

⁴¹ Marić, 2004, 98 – 121.

Pored spomenutih autora vrijedi izdvojiti Sinišu Bilića - Dujmušića koji je pisao o Cezarovim i Oktavijanovim ratovima⁴², kao i Alku Domić Kunić čija se doktorska disertacija *Plinijeva geografija i etnografija Ilirika (s osobitim obzirom na panonski dio iliričkog prostora)*⁴³ smatra jednom od najkvalitetnijih analiza Plinijevog „Ilirika“. Godine 2006., Alka Domić Kunić je objavila rad pod nazivom *Bellum Panonicum (12 – 11 pr. Kr.) posljednja faza osvajanja Južne Panonije*, gdje se pored detaljne i pregledne analize ovog rada nalazi i bogata hrestomatija izvora.⁴⁴ Danijel Džino, poznati hrvatski naučnik koji je zaposlen na australskom Sveučilištu Macquarie u Sidneyu, napisao je vrlo zanimljiv članak o Dezidijatima, naslovljen *Dezidijati : Identitetski konstrukt između antičkih i savremenih percepcija*⁴⁵, a i za ovaj rad značajnu knjigu *Illyricum in Roman Politics, 229 BC – AD 68*⁴⁶, koja predstavlja sveobuhvatnu sintezu o rimsko – ilirskim odnosima i ratovima skoro tri stotine godina.

Posebno vrijedi spomenuti i Marjetu Šašel Kos. Autorica Šašel Kos se istakla brojnim radovima objavljenim na temu Oktavijanove ilirske kampanje, pa se s pravom navedena autorica može smatrati najrelevantnijom za ovaj period.⁴⁷ O odnosu Ilira i Rimljana knjigu je objavio i Marin Zaninović pod nazivom *Ilirski ratovi*, gdje donosi pregledno i hronološki prikazane ratove autohtonog balkanskog stanovništva protiv Rimskog carstva koji su trajali još od 229. godine prije nove ere, pa sve do kraja Velikog ilirskog ustanka 9. godine nove ere.⁴⁸

Treba istaknuti da se najvažniji arheološki ostaci koji se odnose na dezidijatsko i rimsko naslijeđe sa prostora Gornje Bosne čuvaju u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine i Muzeju Sarajeva. Također, određeni nalazi se čuvaju u Muzeju u Visokom. Spomenik porodice Baton, koji se smatra jednim od najvrijednih nalaza iz dezidijatske prošlosti danas se nalazi u Franjevačkoj gimnaziji u Visokom.

Antička historija, a ujedno i prostor Gornje Bosne u posljednjoj deceniji sve je više zanimljiv naučnim radnicima za istraživanje i proučavanje. Pisanja o brojnim antičkim temama koje nisu vezane samo za ratove Ilira i Rimljana zastupljena su na modernoj historiografskoj sceni. Popularnost i sve veće interesovanje za ilirsko - rimsku prošlost

---

⁴² Bilić - Dujmušić, 2000; 2004

⁴³ Domić Kunić, 2006

⁴⁴ Ibidem, 59 – 164.

⁴⁵ Džino, 2009, 75 – 97.

⁴⁶ Ibidem, 2010

⁴⁷ Šašel Kos, 1997, 187 – 198.; 1999, 255 – 264.; 2005; 2015, 65 – 87.

⁴⁸ Zaninović, 2015, 405 – 461.

ovdašnjih krajeva vjerovatno leži i u činjenici da su to još uvijek nedovoljno istraženi prostori. Vjerodostojnije rekonstruisanje povijesnih procesa odigranih u tom periodu konstantno se mijenja otkrivanjem novih historijskih izvora koji nude uvijek jasniju i precizniju sliku nego što je ona bila ranije. Između ostalog, u Sarajevu je 28. 2. 2014. godine osnovano Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa, drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS, koje je znatno doprinijelo i aktivno doprinosi izučavanju ilirske prošlosti.

III. PRIRODNE I GEOGRAFSKE ODLIKE PROSTORA GORNJE BOSNE

Geomorfološki uslovi imali su veliki uticaj na historijske procese, te na razvitak mentaliteta i osobnosti stanovništva. Pod tim okolnostima oblikovala se i dezidijatska zajednica čija teritorija u antici je zahvatila i prostor Gornje Bosne.⁴⁹ Karakteristike rimskih osvajanja teritorija današnje Bosna i Hercegovine bile su usko povezane sa geografskim položajem određenog prostora i pristupačnosti istog rimskim vojnim jedinicima. Vjerovatno je to i razlog što su dijelovi Gornje Bosne jedni od posljednjih došli u ruke Rimskog carstva zahvaljujući vrlo kompleksnoj i nepristupačnoj geografskoj stacioniranosti. Nakon kasnijeg zaposjedanja unutrašnjosti Ilirika, rimski namjesnici su u velikoj mjeri koristili sav onaj potencijal koje im je pružalo gornjobosansko područje.

Gornji tok rijeke Bosne od ranog perioda ljudskog djelovanja bio je vrlo interesantan za življenje. Nakon završetka posljednjeg glacijalnog maksimuma prije nekih 20 000 godina, kroz oslobođene brdsko – planinske oblasti prodrle su skupine zapadnobalkanskog stanovništva koje se povlačilo sa obala Jadranskog mora.⁵⁰ U neolitu na tom isprepletenom području gornjeg sliva rijeke Bosna bila je prisutna butmirska kultura, a u brončanom i željeznom dobu tu se formiraju protuilirske i ilirske zajednice. U kasnom željeznom dobu rimski izvori inigeno stanovništvo koje živi na prostoru gornjeg toka rijeke Bosne definišu kao Dezidijate.⁵¹ Središte historijskog i kulturnog pulsiranja dezidijatske narodnosne zajednice obuhvatalo je one dijelove središnje Bosne i sarajevskog područja čija se okosnica nalazila na širem prostoru gornjeg toka rijeke Bosne. Srednjobosanska kulturna grupa se upravo protezala Gornjom Bosnom i područjem središnje Bosne i to lašvanskim porječjem i Skopljanskom udolinom. Radi distinkcije prema drugim dijelovima Bosne, posebno geografski šire shvaćenom pojmu središnja Bosna i ostatku sarajevsko - romanijske regije, ovaj pojas se u historijskoj nauci, zbog iznimnog značaja za razvoj srednjovjekovne bosanske države, naziva Gornjom Bosnom.⁵²

---

⁴⁹ Mesihović, 2007, 12.

⁵⁰ Ibidem, 2011, 6.

⁵¹ Benac, 1987, 737 – 802.

⁵² Mesihović, 2007, 12., Mesihović, 2011b, 77.

Rijeka Bosna zajedno sa svojim pritokama i velikim planinskim masivima čini geografsku osnovu gornjobosanske oblasti. Nakon spajanja nekoliko krakova, rijeka Bosna utječe u Sarajevsko polje, gdje sa svojim snažnim pritokama i brojnim determinističkim uticajima čini sliv rijeke u njenom gornjem toku hidrološko složenim.⁵³ Ovaj prostor ujedno predstavlja i hidrografski sutok podzemnog i površinskog doticanja voda koje dreniraju šire od slivne površine.⁵⁴ Kako i samo ime navodi prostor Gornje Bosne čini područje gornjeg sliva ove velike rijeke i njenih pritoka. Gornjobosanski prostor se lepezasto i simetrično pruža duž pritoka rijeke Bosne sa desne strane; Ljubinja, Misoče, Stavnje, Trstionice i Ribnice prema istoku, dok preko Miljacke i dijela toka Željeznice, rijeka koje su i prve veće pritoke Bosne, ulazi u sarajevsko područje. Sa lijeve strane u Bosnu se ulijevaju dvije vrlo značajne rijeke: Lepenica sa Fojničkom rijekom, i nešto južnije od Zenice, rijeka Lašva. Najvažnija pritoka Lašve je rijeka Bila koja u Lašvu utiče sa sjevera iz pravca istočnih padina Vlašića. Pored rijeka, ovo područje je prepuno rječica, malih potoka, vrela, tako da uopšte ne oskudijeva u vodi.⁵⁵

Na istoku se Gornja Bosna pruža do prvih obronaka Romanije, dok je sa sjeveroistoka omeđuje šumovita planina Zvijezda (1349 m). Između Romanije i Zvijezde nalazi se planinski pojas koji čini Crni Vrh (1498 m.), Bukovik (1534 m.), sarajevski Ozren (1453 m.) i Čemerska planina. Protežući se sjeverno od Sarajeva, u njegovoj neposrednoj blizini, ovaj planinski pojas ustvari odvaja sarajevsko područje od porječja Krivaje. Dvije rijeke uokviruju ovo područje sa sjeveroistoka, donji tok Bioštice i cijeli tok Krivaje, desne pritoke Bosne. Sarajevsko područje je na jugu omeđeno visokim Bjelašničkim masivom koji čine planine: Igman, Trebević, Bjelašnica, Visočica, Jahorina i Treskavica. Između Bjelašničkog masiva i Bitovnje se nalazi planina Ivan sa svojim prijevojem Ivan Sedlo, jednim od glavnih prolaza koji povezuje jadransko - mediteransko područje s bosanskom unutrašnjošću, i u nastavku srednjim Podunavljem.⁵⁶

Sa zapada Gornja Bosna je obrubljena sa planinom Bitovnjom (1700 m.) i Vranicom (2110 m.), a lašvansko porječje prijevojem i planinom Komar (1510 m.). Sjeverno i sjeverozapadno lašvansko porječje omeđuje veliki masiv Vlašića, iznimno stočarsko područje koje je po toj djelatnosti poznato i danas. Sve spomenute planine su izrazito snježne, hladne, izrazito šumovite ili sa obilnim pašnjacima. Na pojedinim planinama snijeg se zna zadržati i

---

⁵³ Grupa autora, 2012, 11.

⁵⁴ Spahić, 2004, 43.

⁵⁵ Mesihović, 2007, 12.

⁵⁶ Ibidem, 11 - 12.

preko cijele godine, zbog čega je Bjelašnica i dobila svoje ime. Kroz Bjelašnički masiv se protežu kotline i prolaze kao što su Šabička udolina i doline rijeke Željeznice i Rakitnice. Pored toga i magle u dolinama, kotlinama, usjecima, na poljima i drugim ravnijim platoima su u hladnome razdoblju vrlo česte i otežavaju kretanje i komunikaciju, pa se može reći da na neki način djeluju i na mentalitet i psihičko stanje stanovništva.⁵⁷

Predio Gornje Bosne je geografski kao stvoren da se u njemu može svestrano razvijati jedna veća zajednica, a to je bila zajednica ilirskog naroda Dezidijata. Rijeke ne daju samo prijeko potrebnu vodu, nego služe i kao odlične komunikacije. Riječne udoline i šira polja pružaju i dobre uslove za zemljoradnju, a planinski obronci i platoi omogućavaju ispaše. Šume su bile znatno veće i gušće u tome periodu historije nego danas, a divljač koja ju je naseljavala samo je dodatno doprinosila bogatstvu zemlje. Čitav teritorij današnje Bosne i Hercegovine je u rimsko doba bio bogat rudama, koje su se obilno eksploatisale. Uz dolinu rijeke Bosne se kopalo željezo i zlato.⁵⁸ U područjima Vareša, Kiseljaka i Busovače se eksploatisalo željezo.⁵⁹

Kako je čitavo područje centralne Bosne bilo bogato rudama, pogotovo uz rijeke Vrbas, Fojnicu, Lašvu i Bosnu, ono je dobilo ime „srednjobosansko rudogorje“.⁶⁰ Ova rudna ležišta Rimljanima su bila dobro poznata i prije nego što su konačno zagospodarili ovim oblastima jer rudno bogatstvo je bez sumnje predstavljalo jedan od bitnih faktora koji je Rimljane naveo na osvajanje ilirskih krajeva uključujući i teritoriju Dezidijata.⁶¹ Arheološki nalazi ukazuju da rudarstvo na području Dezidijata datira još iz predrimskog vremena, što bi govorilo da su Dezidijati u predrimsko doba poznavali kopanje ruda i tehniku vađenja.⁶² Iako je oko rijeke Bosne bilo mnogo plemenitih metala, sama rijeka, bar u svom gornjem toku, nije imala mnogo rudnih bogatstava. Neke rijeke, pogotovo manje, su bile bogate zlatnim pijeskom, čijom se preradom dobijalo zlato. Dezidijati, a kasnije i Rimljani su uvidjeli značaj ovog kraja, a sve to je pogodovalo uključivanju rijeke Bosne u najznačajnije putne komunikacije u ovoj regiji što će biti objašnjeno u posebnom poglavlju rada.

Osim izrazitog šumskog potencijala i bogatstva već spomenutim rudama (željezo, ugljen, cink, olovo, barit, krom, zlato i srebro), prostor Gornje Bosne je bogat i mineralnim

---

⁵⁷ Mesihović, 2007, 12 – 13.

⁵⁸ Gornjobosanskim dijelovima, rijeke sa zapadnih planina Vranice i Bitovnje donosile su zlato. Mesihović, 2011b, 76.

⁵⁹ Škegro, 1999, 145.

⁶⁰ Pašalić, 1954, 49.

⁶¹ Imamović, 1985, 31.

⁶² Paškvalin, 2000, 209.

vrelima. Samo u blizini današnjeg Kaknja postoje i danas topla vrela, koja protohistorijski i antički stanovnici sigurno nisu previdjeli. Ispod planina izviru i druga mineralna vrela, od kojih je najpoznatije ono u Kiseljaku, dok se u sarajevskom naselju Ilidža nalazi sumporno vrelo, iskorištavano još u najranijim vremenima.⁶³ Podzemne vode ukazuju na prisustvo intruzija ili geizira termomineralnih voda i pregrijanih para na području šire okoline Sarajeva. Temperaturne vrijednosti ovih hidrografskih pojava u dubljim horizontima nisu tačno utvrđene iz objektivnih razloga ali je utvrđeno da hipertermomineralne vode spadaju u grupu sumporovitih voda, a pored toga ove vode pokazuju i određen stepen radioaktivnosti.⁶⁴ Najbolji primjer ovih tvrdnji svakako je prostor Ilidže čije je prirodno bogatstvo bilo poznato u antičkom razdoblju.

Fauna je nešto drugačija u odnosu na period prije dvije hiljade i više godina. U odnosu na današnje stanje, nestali su: tur, jelen, kozorog, dabar, ne samo u Gornjoj Bosni, nego i na cjelokupnom prostoru današnje Bosne i Hercegovine. I tada, kao i danas su vukovi i medvjedi davali osnovni pečat svijetu faune iz redova zvijeri, i oni su vjerovatno nanosili štetu stočarstvu domorodačkih zajednica. Rijeke su bile bogate ribom, kao što su i danas pojedine rijeke odnosno one koje su čiste poput Rakitnice. Životinjski svijet je bio vrlo bogat, tako da su zajednice iz gornjbosanskih krajeva mogle i u lovu naći dovoljno hrane.⁶⁵

Kvaliteta i plodnost zemljišta je omogućavala relativno razvijenu zemljoradnju i poljoprivredu koja je omogućavala dobivanje dovoljno sredstava za dostojno življenje, ali ne i za izvoz, posebno imajući u vidu tehnološke mogućnosti prahistorijskih i antičkih stanovnika Gornje Bosne. Karakteristike zemljišta su pružale mogućnost da stočarstvo bude ta grana koja je mogla ostvarivati prehrambene viškove.⁶⁶ S obzirom na geografske osobenosti prostora Gornje Bosne, stočarstvo je vjerovatno predstavljalo najrazvijeniju privrednu granu kojom se bavilo ondašnje stanovništvo. Skoro u čitavom Iliriku su se uzgajale koze, ovce i svinje. Svinje u to doba čine skoro polovinu uzgajane stoke. Konji, iako su se uzgajali na Zapadnom Balkanu, nisu bili zastupljeni na dezidijatskom području, nego uglavnom na sjevernom Jadranu.⁶⁷ Spomenuti podaci navode na činjenicu da je prostor Gornje Bosne imao specifičan geografski položaj sa mnogim prirodnim bogatstvima i potencijalnim resursima koji su privlačili najprije rimske snage da ga što prije osvoje, a kasnije preustroje i iskoriste.

---

⁶³ Mesihović, 2007, 13 - 14.

⁶⁴ Spahić, 2004, 44.

⁶⁵ Mesihović, 2007, 14.

⁶⁶ Ibidem

⁶⁷ Škegro, 1999, 205.

IV. DEZIDIJATSKA NARODNOSNA ZAJEDNICA

Pomen dezidijatske narodnosne zajednice počinje tek za vrijeme rimskih osvajanja Ilirika i prodora u unutrašnjost rimskih vojnih jedinica. Prije toga saznanja o ilirskoj zajednici Dezidijata nemoguće je utvrditi barem ne prema podacima koji su dostupni u izvornoj građi. Termin Dezidijati koristi se samo kada se govori o cjelovitom narodu sa političkom jedinicom koja se može nalaziti u formi uređenja autohtonog političkog entiteta i peregrinske *civitas* unutar Rimskog carstva.⁶⁸ Kada je u pitanju proces romanizacije treba spomenuti da epigrafski natpisi predstavljaju ključne izvore u proučavanju teritorije, političkog uređenja i položaja Dezidijata u okviru rimske države. Dezidijati su naseljavali prostor Gornje Bosne, te se na osnovu kombinacije proučavanja epigrafskih natpisa i antičkih izvora koji su ostavili uglavnom fragmentarne podatke o ovoj narodnosnoj zajednici mogu spoznati određene socijalne, političke i ekonomske karakteristike. Prije svega je za samu temu značajno odrediti teritorijalni okvir narodnosne zajednice Dezidijata. Sa sigurnošću se može reći da Dezidijate u svojim djelima, a u kontekstu ratova i teritorije koju su nastanjivali spominju Strabon⁶⁹, Velej Paterkul⁷⁰, Plinije⁷¹ i Dion Kasije⁷².

Hronološki posmatrajući pisanja antičkih izvora sa analizom prvo bi trebalo krenuti od Strabona koji Dezidijate smješta u skupinu panonskih naroda. Strabon nabroja panonske zajednice i velike etničke cjeline sa prostora današnje Bosne. Prema Strabonu, *panonska plemena su: Breuci, Andizeti, Ditioni, Pirusti, Mezeji, Dezidijati čiji je vođa Baton, i druga manja plemena manje važna koja se pružaju sve do Dalmacije i, kako se ide na jug, gotovo sve do zemlje Ardijejaca.*⁷³ Strabon je očigledno vjerovao da su svi narodi koji žive sjeverno od alpskog vijenca, uključujući i Dezidijate, bili Panonci.⁷⁴ On je, prema tome, vjerovatno tumačio ove informacije u geografskom, a ne u administrativnom ili etničkom smislu. Pored toga, Dalmacija čak nije postojala kao provincija tokom života Strabona.⁷⁵ Štaviše,

---

⁶⁸ Mesihović, 2007, 10.

⁶⁹ Strabon, VII, 5.

⁷⁰ Velej, II, 115.

⁷¹ Plinije, III, 143.

⁷² Dion, LVI, 15.

⁷³ Strabon, VII, 5,3.

⁷⁴ Domić Kunić, 2006, 65 – 66.; Šaćić Beća, 2018, 150.;

⁷⁵ Strabonovo djelo funkcionise u kontekstu znatno različitim od uobičajenih djela jer se temelji na ugrađivanju romanocentričnog i socijalnog zemljopisa u geografsko i etnografsko „znanje“ njegovog doba kroz upotrebu postojećih žanrovskih templata helenističke geografije i etnografije. Džino, 2009, 85 – 86.

materijalna kultura i antroponomastika prepoznali su Dezidijate kao zajednicu koja je blisko povezana sa ilirskim zajednicama koje su naselile rimski gornji Ilirik, a ne panonske zajednice iz Donjeg Ilirika.⁷⁶

Plinije je izuzetno važan izvor koji je spomenuo Dezidijate i naveo da su pripadali Naronitanskom konventu. Plinije u svojoj knjizi piše: „*Sada se znade skoro još samo za Keraune u 24 dekurije, Daorse u 17, Desitijate u 103, Dokleate u 33, Deretince u 14, Deramiste u 30, Dindare u 33, Glinditione u 44, Melkumane u 24, Naresijce u 102, Skirtare u 72, Sikuločane u 24 dekurije...*“.⁷⁷ Iz Plinijevog spiska,⁷⁸ saznaje se da je u periodu nakon reorganizacije, odnosno po augustovskoj formuli, *civitas* Dezidijata imala oko 20 000 stanovnika,⁷⁹ što bi značilo da su Dezidijati predstavljali najveću peregrinsku zajednicu u Naronitanskom konventu i četvrtu po brojnosti u cjelokupnoj Dalmaciji. Rimljani su se prilikom formiranja određenih peregrinskih *civitates* vodili političkim i geostrateškim razlozima, pa ne treba isključiti mogućnost ni da su u dezidijatsku peregrinsku *civitas* uvrštene manje zajednice u susjedstvu.⁸⁰

Mnogo polemike izazvao je mogući pomen imena Dezidijata u Apijanovom djelu. To bi značilo da su Rimljani ratovali protiv Dezidijata u vremenu Oktavijanove ilirske kampanje (35 – 33. god. p. n. e.). Apijanov pomen naroda *Daisioi*⁸¹ izazvao je puno neodoumica o tome da li je riječ o Dezidijatima ili nekoj drugoj narodnosnoj zajednici. Džino navodi da su Apijanovi *Daisioi* jedna od političkih zajednica srednjobosanske željeznodobne zajednice koja nije isto što i Dezidijati iz Velikog ilirskog ustanka.⁸² Prema mišljenju Mesihovića pod terminom *Daisioi* kriju se ustvari Dezidijati iz Gornje Bosne, jer su rimske trupe morale najprije preći središnje - bosansko područje kako bi došle do Dunava i to konkretno lašvansko područje i Gornju Bosnu, koja predstavlja ključno čvorište na putu sa srednjeg Jadrana za sjeveroistočnu Bosnu i srednje Podunavlje. Isti autor navodi da jedino ovakvo objašnjenje odgovara Apijanovom tekstu, te jedino narodnosno ime iz unutrašnjosti koje se može dovesti

---

⁷⁶ Bojanovski 1988, 145; Paškvalin 1992-1995, 106 – 107.; Paškvalin, 2000, 192-195; Šačić, 2016, 328.; Šačić, 2018, 150.

⁷⁷ Plinije, III, 143.(prevod: Alka Domić Kunić)

⁷⁸ Najvažniji podatak o etnografskoj slici ilirskih provincija i naroda potječe iz djela *Naturalis historia* rimskog enciklopediste Gaja Plinija Sekunda (23 – 79. god. n. e.), poznatijeg kao Plinije Stariji. Riječ je o popisu peregrinskih *civitates* i opisu ilirskih provincija. Mesihović, 2011, 57.

⁷⁹ Plinije, III, 143.

⁸⁰ Grbić, 2014, 299.; Šačić Beća, 2018, 152.

⁸¹ Apijan, XVII, 49.

⁸² Džino, 2009, 84.

sa terminom *Daisoi* je ono dezidijatsko.⁸³ Šašel Kos spominje činjenicu da vjerovatno nije riječ o Dezidijatima iz Gornje Bosne, te da tako veliki i značajan narod nije mogao biti osvojen, a da to ne bi bilo spomenuto kod Apijana.⁸⁴ Kako god, podatak Apijana ukoliko se odnosio na Dezidijate potvrdio bi naseljenost ovog naroda u unutrašnjim dijelovima koji pripadaju Gornjoj Bosni.

Druga dva izvora, Velej Paterkul i Dion Kasije također spominju Dezidijate, ali opet u kontekstu ratovanja tj. Velikog ilirskog ustanka (6 – 9. god. n. e.). Treba istaći da njihovi opisi pomnom analizom mogu ponuditi značajne podatke o političkom uređenju i teritoriji na kojoj su Dezidijati orbitavali. Velej Paterkul pišući o ratobornom ilirskom narodu Dezidijata spominje i njihovu teritoriju koja je isprepletena planinskim vijencima sa velikim brojem uskih prolaza (kanjona).⁸⁵ S druge strane, Dion Kasije se u svom radu više bazirao na vojno - političko pisanje u kontekstu Dezidijata, pa se samo na jednom mjestu može zaključiti da je riječ o narodu koji je nastanjivao unutrašnjost Ilirika.⁸⁶ On je u svom pisanju akcenat stavio na vojno – politički značaj Dezidijata iz vremena Velikog ilirskog ustanka.⁸⁷ Opisi dezidijatske teritorije sigurno se poklapaju sa teritorijom današnje centralne Bosne odnosno sa planinama Bjelašnicom, Treskavicom, Igmanom, Jahorinom, Bitovnjom, Vranicom i mnogim drugim planinskim lancima u unutrašnjosti.⁸⁸

O Dezidijatima pored antičkih izvora govore dosta i epigrafskih spomenici na osnovu kojih se može steći uvid u teritoriju koju je ova srednjobosanska narodnosna zajednica nastanjivala. Prvi natpis koji spominje Dezidijate je *Tabulae Dollabelae*⁸⁹. Ovaj natpis je značajan jer se na njemu spominje *Hedum castellum Daestitiatum*, koji se locira na dezidijatskom tlu odnosno na prostoru Breze i njene bliže okoline.⁹⁰ Mesihović je lokaciju Heduma smjestio na prostor današnjeg Sarajeva zahvaljujući mnogim prahistorijskim

---

⁸³ Mesihović, 2011b, 51.

⁸⁴ Šašel Kos, 2005, 49.

⁸⁵ Pirusti i Desitijati, dalmatska plemena, koja su bila skoro nepobjediva zbog položaja svojih uporišta u planinama, svoje ratoborne naravi, svog čudnovatog poznavanja ratovanja i iznad svega zbog uskih prolaza u kojima su živjeli, tada konačno bili umireni“ Velej, II, 115.

⁸⁶ Dion, LVI,15.

⁸⁷ Šaćić Beća, 2018, 151.

⁸⁸ Šaćić, 2016, 329.

⁸⁹ AE 2006, 1004 = CIL III, 3198b (p. 2275, 2328, 19) = CIL III, 10156b = CIL XVII / 4 (p. 130 – 122), Tab. III-IV (= III 3201, 10159 cf. P. 232819) = ILJug I, 263.

⁹⁰ Bojanovski 1974, 227.; Bojanovski, 1988, 52.; Paškvalin, 1992 – 1995, 94.; Grbić, 2014, 141.

gradinama.⁹¹ Zahvaljući pronađenoj nekropoli Kamenjača u Brezi vjerovatno se može zaključiti da je na tom prostoru bio smješten i Hedum.

Druga dva epigrafska spomenika koja spominju Dezidijate nađena su u okolini Breze i jasno svjedoče da se upravo na tom području nalazio značajan centar Dezidijata.⁹² Spomenik, koji se može datirati u prvo stoljeće je podignut za vrijeme Batona.⁹³ Osobe koje se pojavljuju na natpisu nisu imale rimsko građanstvo, ali korištenje latinskog pisma jasan je pokazatelj rane faze romanizacije.⁹⁴ Ovaj natpis koji se danas čuva u Franjevačkoj gimnaziji u Visokom predstavlja najveći katalog ilirskih imena na jednom mjestu.

Na natpisu iz Crkvine kod Breze spominje se jedan od princepsa Dezidijata.⁹⁵ Ovaj epigrafski spomenik definitivno je odredio i potvrdio prostor koji su nastanjivali Dezidijati. Ovo je ujedno jedini epigrafski spomenik sa matične teritorije Dezidijata na kojem se spominje njihovo etničko ime.⁹⁶ Prostor današnje Breze vjerovatno je pripadao *municipiumu Aquae*, a na čelu lokalne aristokratije nalazio se princeps Dezidijata, u ovom slučaju Tit Flavije Valens.

Dezidijati su u predrimsko i rimsko doba naseljavali gornje krajeve rijeke Bosne s naseljima oko Sarajeva i Zenice, te područja gornjeg Vrbasa i Bugojna koje se u regionalnom smislu naziva uže i šire središte Bosne.⁹⁷ Njihove granice bi se otprilike mogle ovako odrediti: zapadnu granicu činila je planina Vranica, južna Bjelašnica i Treskavica, te na istoku linija Foča – Drina, a na sjeveru planina Komar – Konjuh – područje Srebrenice. To bi značilo da su se Dezidijati kompaktno nalazili na području današnje Bosne i Hercegovine.⁹⁸ Bez ikakve sumnje jedini narod koji je u tom rimskom periodu tokom principata naseljavao dijelove Gornje Bosne bili su Dezidijati.

---

⁹¹ Mesihović, 2008, 12.

⁹² Šaćić Beća, 2018, 152.

⁹³ *Batoni Liccai f(ilio) / Teuta Vietis / Sceno(!) Batonis f(ilius) / maxime natus* ⁵ / [S]cenocalo Batoni[s f(ilio)] / [S]caevae Batonis f(ilio) / Calloni Batonis f(ilio) / [P]rorado Batonis f(ilio) / [S]cenus Batonis f(ilius) ¹⁰ / [mi]nime natus ex eis si[bi et] / [s]uis de sua pecunia fieri iu[ssit]. *ILJug III*, 1591.: Šaćić Beća, 2018, 152.

⁹⁴ Šaćić Beća, 2018, 153.

⁹⁵ *Ulpiae T(iti) f(iliae) / Proculae an(norum) XX / T(itus) F(lavius) Valens Varron(is) / f(ilius) princeps Desitiati(um)* ⁵ / et Aelia Iusta / Scenobar[bi f(ilia)] / [-----]. *ILJug III*, 1582.; Sergejevski, 1940, 141.

⁹⁶ Paškvalin, 2000, 193; Šaćić Beća, 2018, 153.

⁹⁷ Paškvalin, 2005, 199.

⁹⁸ Imamović, 1977, 33.

V. RIMSKO OSVAJANJE ILIRIKA

V. 1. Oktavijanova ilirska kampanja (35. – 33. god. p. n. e.)

Oktavijanov ilirski rat predstavljao je prvi važniji korak u osvajanju i pokoravanju Ilirika. Ako se izuzmu sukobi sa Delmatima u jugozapadnoj Bosni i Hercegovini, ovaj je rat ujedno i prvi u kojem su rimske legije službeno i intenzivno boravile na području Gornje Bosne. Oktavijanova vojna kampanja u Iliriku vrlo je značajna faza u procesu osvajanja Dalmacije i Panonije.⁹⁹ Ona nije predstavljala konačno pokoravanje svih autohtonih balkanskih zajednica koje je uslijedilo nakon Velikog ilirskog ustanka, ali su Oktavijanove jedinice u ovom pohodu potčinile određeni broj ilirskih narodnosnih zajednica u unutrašnjosti Ilirika. Pretpostavlja se da je ovaj nalet Oktavijanove vojske zahvatio i gornjobosansku oblast koju su naseljavali Dezidijati.

Razlozi za pokretanje ilirskog pohoda u prvom redu su vezani za borbu između Oktavijana i Marka Antonija koji je na Istoku stvarao vlastiti imperij potencijalno opasan za mladog Oktavijana i integritet Rima. Oktavijanov pohod na Ilirik bio je ključan preduslov da se to ostvari jer Ilirik je, kao granična provincija između zapadnog i istočnog civilizacijskog kruga¹⁰⁰, predstavljao poveznicu između ta dva svijeta, ali i garant opstanka Rima.¹⁰¹ Pored potrebe Oktavijana za jakom vojskom u slučaju rata sa Markom Antonijem, potrebno je bilo zaustaviti napade na sjeveroistočnoj granici Italije.¹⁰² Vrlo povoljan geostrateški položaj rudama bogatog Ilirika,¹⁰³ kopnena veza između Italije i istočnih dijelova rimske države, te približivanje vojske svom ljutom neprijatelju Marku Antoniju bili su veliki motiv Oktavijanu da krene u osvajanje Ilirika.

---

⁹⁹ Šačić, 2016, 56.

¹⁰⁰ Pravo značenje Ilirika za Rim i njegovu hegemoniju ocijenio je još Gaj Julije Cezar, kada je izjavio da bi svu svoju moć i vojsku zamijenio za Ilirik i jednu legiju. Plutarh, Cezar, XXXI.

¹⁰¹ Domić Kunić, 2003, 224.

¹⁰² Dion, XLIX, 34, 1-2.

¹⁰³ Ilirske zemlje su uz Hispaniju za Rimsko carstvo bile izvor plemenitih metala. Sve veće iscrpljivanje hispanskih rudnika primoravalo je rimski politički i gospodarski sistem da traži nove resurse, posebno na zapadnom Balkanu čije su bogate rezerve minerala sigurno bile poznate Rimljanima. Mesihović / Šačić, 2015, 186.

Oktavijan je u ovoj kampanji angažovao veliku vojsku i istaknute rimske legate. Između ostalog, jedan od važnijih ciljeva ovog pohoda je bio najprije osvojiti jugozapadne dijelove Panonije sa Segestikom, kao glavnim odredištem,¹⁰⁴ što navode Apijan i Dion Kasije.¹⁰⁵ Nakon što je savladao brojne manje zajednice, Oktavijan je odlučio krenuti na Japode. Prema pisanju Marjete Šašel Kos, Rimljani su krenuli kopnenim putem iz Akvileje, te nastavili prostorom današnje Slovenije prema unutrašnjosti japodskog teritorija.¹⁰⁶ Japodi nisu imali snage zaustaviti moćne Oktavijanove snage. Jak otpor pružili su branioci glavnog japodskog „grada“ *Metuluma*¹⁰⁷, koji je osvojen tek poslije teških borbi u čijoj se opsadi istakao i sam Oktavijan. *Metulum* je bio narodnosno i političko japodsko središte. Grad je branilo oko 3 000 dobro naoružanih i ratobornih japodskih ratnika.¹⁰⁸ U samoj odbrani grada posebno su se istakle japodske žene koje su ubijale prvo djecu, pa onda sebe kako bi izbjegli predaju rimskim snagama. Istu sudbinu doživjeli su i drugi japodski gradovi: *Monetium* (Brinje), *Avendo* (blizina Otočca) i *Arupium* (Vital iznad Prozora). Japodi su doživjeli potpuni poraz, pa se u kasnijim sukobima između Rima i ilirskih naroda više ne spominju.¹⁰⁹

Prema pisanju Apijana, Oktavijan nakon što je savladao Japode došao je do Segestanaca.¹¹⁰ Nakon nekoliko sukoba i bitaka pod zidinama Segestike, jednomjesečna opsada je završena padom glavnog južnopanonskog središta u ruke Oktavijanovih legija.¹¹¹ Oktavijan se nakon uspjeha protiv Segestanaca i Japoda okrenuo ka unutrašnjosti i južnijim krajevima Ilirika. Vojsku je usmjerio protiv Delmata.¹¹² Ratoborni Delmati još od ranije su bili poznati Rimljanima iz prethodnih ratova. Predvođeni zapovjednicima Versom i Testimosom, Delmati su pružali otpor, ali to nije bilo dovoljno protiv nadmoćnih rimskih legija i Oktavijana koji su zauzeli delmatska naselja.¹¹³

Velikim pobjedama nad Delmatima i Japodima konačno je slomljena japodsko - delmatska barijera koja je skoro 120 godina onemogućavala rimski prodor u unutrašnjost zapadnog Balkana. Rimski ofanziva nastavljena je na ostalim nezauzetim područjima ilirskog svijeta. Pošto su se kretale ka polaznom tačkom za ta svoja dalja napredovanja na delmatskom

---

¹⁰⁴ Domić Kunić, 2006, 93.

¹⁰⁵ Apijan, IV, 22 – 24.; Dion, XLIX, 36 - 37.

¹⁰⁶ Šašel Kos, 2015, 65.

¹⁰⁷ *Metulum* se nalazio vjerovatno u blizini današnje Bele Krajine u Sloveniji. Za više informacija vidjeti: Šešel – Kos, 2005, 432.

¹⁰⁸ Olujić, 1999 / 2000, 60.

¹⁰⁹ Bojanovski, 1988, 43 - 44.; Domić Kunić, 2006, 93.

¹¹⁰ Apijan, IV, 22.

¹¹¹ Ibidem, 23.

¹¹² Apijan, IV, 24.

¹¹³ Šašel Kos, 2005, 442 – 449.

području, rimske trupe su se jedino logično mogle pokrenuti prema dubljoj bosanskoj unutrašnjosti.¹¹⁴ Oko ovog ulaska Oktavijanovih trupa u unutrašnjost Ilirika i na prostor Gornje Bosne postoji mnogo nedoumica koje još uvijek nisu razjašnjene, niti jasno utvrđene.

V. 1. 1. Prodor Oktavijanove vojske u unutrašnjost

Apijan u svom radu navodi kako se Oktavijan nakon Delmata prvo sreo sa narodom kojeg imenuje kao *Derbanoi*, koji su mu se predali uz izručenje talaca, snadbijevanje trupa i isplatu danka.¹¹⁵ Spomenuti *Derbanoi* su možda Deuri, mali narod iz salonitanskog konventa kojeg spominje Plinije Stariji.¹¹⁶ Pretpostavlja se da su Deuri prebivali na prostorima gornjeg Vrbasa u Skopljanskoj udolini ili u Petrovačkom polju. Ako bi se Deuri locirali u Skopljanskoj udolini što isto predstavlja prihvatljivu mogućnost, onda su se nakon pobjede nad Delmatima, Oktavijanove trupe vjerovatno prebacile u područje Gornjeg Vrbasa (možda preko Kupreških vrata) i Gornje Rame.¹¹⁷

Precizan i jasan doseg rimske vojske tokom kampanje budućeg cara Oktavijana izazvao je brojna mimoilaženja u radovima mnogih naučnika koji su se bavili ovom temom. Nedostatak jasnog izvora pogodio je i različitim stavovima od kojih svaki ima određeni smisao ili neku historijsku podlogu koja ide tome u prilog. Danas uglavnom prevladava mišljenje po kojem Oktavijan nije zauzeo čitavu unutrašnjost Ilirika. Rimska vlast na području Panonije i sjeverne Dalmacije postala je snažna i utemeljena tek nakon *Bellum Pannonicuma*-a.¹¹⁸

Kako bi uopšte bilo moguće raspravljati o kretanju i uspjesima rimskih vojnika u unutrašnjosti Ilirika tokom Oktavijanove kampanje onda je neophodno sagledati sva pisanja o ovoj temi. Nažalost iz tekstova Apijana i Dion Kasija nemoguće je jasno odrediti zaposjedanje i osvajanje dijelova srednjobosanskog područja koje je najvećim svojim dijelom obuhvatalo upravo Gornju Bosnu i teritoriju Dezidijata. Što se tiče pokoravanja Dezidijata,

---

¹¹⁴ Mesihović / Šaćić, 2015, 186.

¹¹⁵ Apijan, IV, 24.

¹¹⁶ Plinije, III, 47.

¹¹⁷ Mesihović, 2011b, 48.

¹¹⁸ Šaćić, 2016, 56.

čitava se rasprava vrti oko predložene korekcije Apijanovog teksta¹¹⁹. Naime, u izvornom rukopisu ne piše "Dezitijati", nego *Daesioi*.¹²⁰ Ova igra slova traje još od 1785. godine, kada je prvi put Johann Schweighauser u prevodu „Apijanovih historija“ upotrijebio riječ Dezidijati¹²¹, prema čemu bi značilo da je dezidijatska zajednica i prostor Gornje Bosne osvojen još u vrijeme Oktavijanove ilirske kampanje.

Stavovi naučnika bazirali su se i na nekim drugim podacima do kojih se dolazi analizirajući rimske izvore, a koji bi indirektno ukazali na domete rimske vojske u ovoj kampanji. N. Vulić navodi mogućnost da je Oktavijan osvojio cijelu Bosnu uključujući i dolinu Save.¹²² Pri tome se oslanja na Apijanovu izjavu : *na taj način August je pokorio cijelu ilirsku zemlju, a ne samo dijelove koji su se pobunili protiv Rimljana, već i one koji nisu nikada bili pod njihovom vlašću*.¹²³ Vulić dalje spominje da su u ovom naletu Oktavijanovih snaga u ruke rimske države došli i dijelovi Zapadne Srbije.¹²⁴

Mišljenje koje dijeli Vulić o pokoravanju ilirskih naroda u unutrašnjim dijelovima zastupali su i mnogi drugi naučnici. Autori kao što su G. Zippel, C. Patsch, G. Ferrero, O. Hirschfeld, E. Swoboda, A. Betz također su smatrali su da je tokom ove kampanje pao i veći dio Bosne.¹²⁵ Mesihović isto tako ističe da su u ovoj Oktavijanovoj kampanji pokoreni Dezidijati, te da je prostor Gornje Bosne već tada došao u ruke rimske države. Po mišljenju Mesihovića pod terminom *Daisioi* kriju se ustvari Dezidijati iz Gornje Bosne, jer da bi izbili u istočno panonske zemlje na Dunavu, rimske trupe morale su najprije preći središnje - bosansko područje i to konkretno lašvansko područje i Gornju Bosnu, koja predstavlja ključno čvorište na putu sa srednjeg Jadrana za sjeveroistočnu Bosnu i srednje Podunavlje. Isti autor navodi da jedino ovakvo objašnjenje odgovara Apijanovom tekstu, te jedino narodnosno ime iz unutrašnjosti koje se može dovesti sa terminom *Daisoi* je ono dezidijatsko. Mesihović piše u daljnjem tekstu da je nejasno zbog čega Apijan nije barem približno dao opis događaja sa Dezidijatima u ovoj kampanji.¹²⁶

---

¹¹⁹ Apijan, III, 17.

¹²⁰ Bilić - Dujmušić, 2015, 543.

¹²¹ Ibidem, Šašel Kos, 1999, 255., Grbić, 2014, 139.

¹²² N. Vulić, 1934, 163 – 167. (Preuzeto od Bilić - Dujmušić, 2004, 541.)

¹²³ Apijan, III, 28, Bilić- Dujmušić, 2004, 540.

¹²⁴ N. Vulić, 1934, 166. (Preuzeto od Bilić - Dujmušić, 2004, 543.)

¹²⁵ Bojanovski, 1988, 42.

¹²⁶ Mesihović, 2011b, 50 – 51.

Syme tvrdi da Dezidijate spominje Apijan, kao i većinu naroda iz unutrašnjosti Dalmacije, ali da nisu bili poraženi tokom oktavijanske kampanje.¹²⁷ Mommsen, Kromayer, Dobijaš, Seeck, Gartdthausen i Veith smatraju da je Oktavijan došao do Siska, dakle zauzeo dio zemlje Japoda i Segestanaca na zapadu Hrvatske, a krajeve istočno od Siska, zajedno sa Bosnom pokorio je tek Tiberije.¹²⁸ Neka novija istraživanja naslanjala su se na ove stavove i podržavala ideju da ipak Oktavijan nije pokorio Dezidijate u ovom ratu. Alka Domić Kunić navodi da su Dezidijati i Pirusti bili slobodni i nakon Oktavijanovog pohoda. Apijanov zbunjujući spomen naroda *Daesioi* među zajednicama koje su Oktavijanovim legijama pružile najveći otpor vrlo vjerovatno odnosi se na Dezidijate, ali ne na njihovo matično područje u srcu Bosne nego na dezidijatske čete koje su vrlo moguće sudjelovale u ratu kao delmatski saveznici.¹²⁹

Džino smatra da je mala vjerovatnoća da su Oktavijanove akcije doprijele tako duboko u unutrašnjost i zahvatile dijelove Gornje Bosne.¹³⁰ Džino i Domić Kunić u svojoj zajedničkoj knjizi navode hipotezu da su *Daesioi* pripadnici neke narodnosne zajednice koja je u ovom ratu učestvovala kao saveznik na strani Delmata. Također, isti autori istaknuli su mogućnost da je to zajednica s gradske utvrde Pod u blizini današnjeg Bugojna.¹³¹ Amra Šaćić Beća također ističe da je autohtona zajednica *Daesioi*, spomenuta od strane Apijana, ipak bila nastanjena u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine. Međutim, to vjerovatno nisu Dezidijati, već jedna od zajednica koja je bila dio Dezidijatskog saveza tokom Velikog ilirskog ustanka.¹³² Bilić – Dujmušić ne isključuje mogućnost da su Dezidijati ratovali protiv Oktavijanove vojske, ali navodi kako vojni kontingenti ostavljeni u Iliriku da dovrše posao nisu bili toliko brojni da bi se mogli upustiti u osvajanje teritorija velikog naroda Dezidijata u unutrašnjosti Bosne za kojeg je Tiberiju kasnije trebalo 10 legija.¹³³

Na kraju neizostavno je spomenuti i mišljenje Marjete Šašel Kos koja je detaljno analizirala kretanje Oktavijanove vojske i Apijanov pomen nepoznatog naroda. Šašel Kos navodi činjenicu da tako veliki i značajan narod kao što su Dezidijati nije mogao biti osvojen, a da to ne bi bilo spomenuto kod Apijana.¹³⁴ Sudeći po podacima iz Augustovih memoara¹³⁵ i

---

¹²⁷ Syme, 1933, 71. (Preuzeto od: Šaćić, 2016, 62.)

¹²⁸ Bojanovski, 1988, 42.

¹²⁹ Domić Kunić, 2003, 100.

¹³⁰ Džino, 2012, 465.

¹³¹ Domić Kunić, 2006, 100; Džino, 2010, 113-114; Džino / Domić Kunić, 2013, 157.

¹³² Šaćić, 2016, 62 – 63.

¹³³ Bilić – Dujmušić, 2004, 550 – 551.

¹³⁴ Šašel Kos, 2005, 49.

govoru¹³⁶, koji prema Dion Kasiju izriče Oktavijan vojnicima pred bitku kod Akcija 31. god. p.n.e., on je ranije sa vojskom došao do Dunava.¹³⁷ Ovi podaci išli bi u prilog činjenici da su Oktavijanove trupe prošle kroz određene dijelove u unutrašnjosti Bosne, a moguće i kroz dio teritorije naroda Dezidijata sa kojima nije isključeno ni da su ratovali. Gornjobosanski prostor vjerovatno je bio obuhvaćen ovom Oktavijanovom kampanjom što ne znači nužno da je i osvojen. Na potpuno zauzimanje i uspostavljanje rimske vlasti čekalo se još dvadesetak godina. Tada je Tiberije sa svojim jedinicima potčinio one dijelove koji su i nakon Oktavijanove kampanje ostali nepokoreni.

Nakon završetka Oktavijanove kampanje, prostori koji su zauzeti ušli su u sastav provincije Ilirik. Za prostor Gornje Bosne ne postoje jasni podaci o tome da li se nalazila u sastavu provincije. Pod provincijom Ilirik u predoktavijanskom periodu mogli bi se podrazumijevati rascjepkani prostori dijelova Jadrana na kojima postoji djelotvorna vlast rimske države, koja ima svoje granice prema unutrašnjim oblastima, ali u kojoj još uvijek ne postoje stalne funkcionalne institucije na razini provincije.¹³⁸ Džino i Domić Kunić ističu kako je Ilirik postao zasebna provincija između 32. i 28. godine prije nove ere, a pri raspodjeli provincija između senata i Oktavijana našao se među javnim (senatskim) provincijama. Ilirik je postao javna provincija, koja je neko vrijeme nakon osnivanja, po svemu sudeći imala samo jednu legiju i određen broj auxilijarnih jedinica, tako da ne postoje čvrsti pokazatelji da je osvajanje bilo planirano mnogo unaprijed.¹³⁹

Bojanovski osnivanje provincije Ilirik stavlja u 27 god. p. n. e.. U govoru koji je Oktavijan iste godine održao pred senatom povodom diobe između njega i senata, u kojem je spomenuo i pokorenje Panonije i Mezije, Oktavijan se još jednom vratio na temu Ilirik koji je tada pripao senatu, da bi ga kasnije Oktavijan Augustu uzeo ponovo pod svoju upravu.¹⁴⁰ U trenutku svoga konačnog, jasnog, upravnog i administrativnog oblikovanja i uklopljavanja u

---

¹³⁵ *Podložio sam vlasti rimskog naroda panonska plemena na koja, prije nego što sam postao prvakom, nikada nije nasrnula rimska vojska i koja je pobijedio Tiberije, moj pastorak i u to vrijeme legat. Proširio sam i granice Ilirika do obala rijeke Dunava. Prešavši ga, vojska je Dačana bila pobijeđena i razbijena pod mojim vrhovnim zapovjedništvom. Poslije je preko Dunava dovedena moja vojska koja je natjerala plemena Dačana da podnose vlast rimskog naroda.* Res gestae XXX., Prevod: Domić Kunić, 2006, 126.

¹³⁶ *Jer da mi koji smo Rimljani i gospodari najvećeg i najboljeg dijela svijeta budemo prezreni i bačeni pod noge jedne egipatske ženetine nije dostojno naših očeva koji su nadvladali Pira, Filipa, Perzeja i Antioha, koji su Numantince i Kartažane izbacili iz njihovih domova, koji su sasjekli Cimbri i Ambrone; nedostojno je i nas samih koji smo podčinili Gale, pokorili Panonce, napredovali sve do Dunava, pregazili Rajnu i prešli preko mora u Britaniju.* Dion, L, 24, 2. – 4. Prevod: Bilić - Dujmušić, 2004, 545.

¹³⁷ Mesihović / Šačić, 2015, 188.

¹³⁸ Mesihović, 2007, 293 – 294.

¹³⁹ Džino / Domić-Kunić, 2013, 160.

¹⁴⁰ Dion, LIII, 12, 4 – 8.; Bojanovski, 1988, 46.

šemu rimskog provincijalnog sistema provincija Ilirik je obuhvatala uglavnom samo Zapadni Balkan i dio krajnjeg jugozapadnog panonskog područja. Nakon 27. god. p. n. e. nove stečevine na ilirskim prostorima su jednostavne uklopljene u okvire provincije Ilirik koja je sada imala onaj oblik i funkciju koje joj je davao August. Na osnovu svega napisanog moguće je zaključiti kako je provincija Ilirik nastala kombinacijom predoktavijanske nedefinisane i specifične ilirske provincije koja je već od ranije postojala na obalama Istočnog Jadrana i zaleđa. Ilirik iz augustovskog doba predstavljao je jezgro rimskih posjeda koji su prije 35. god. p. n. e. postojali na Istočnom Jadranu i Zapadnom Balkanu, te su nazivani provincijom iako u sebi nisu sadržavali sve attribute i karakteristike jedne prave provincije.¹⁴¹

Sigurno je da su ovim osvajanjima Oktavijana i uspostavom provincijskog sistema zaustavljeni sukobi rimske vojske protiv autohtonih balkanskih zajednica, koji je vjerovatno uključivao i dezidijatsku narodnosnu zajednicu. Taj period nešto mirnijih odnosa barem prema pisanju i vrlo oskudnim podacima sačuvanim kod antičkih historiografa bio je prekinut dvadesetak godina poslije. Tada je konačno pokoravanje i smirivanje nemirnih skupina u Iliriku započeo Tiberije.

---

¹⁴¹ Mesihović, 2007, 294 - 295.

V. 2. Tiberijev panonski rat (12 – 11. god. p. n. e.)

Rimska historiografija vrlo je oskudno pisala o rimskim uspjesima tokom *Bellum Panonicum*-a,¹⁴² a njegova glavna ličnost Tiberije baš i nije bio popularan u rimskim izvorima¹⁴³. S druge strane, Velej Paterkul, poznat po preuveličavanju događaja koji se odnose na Tiberija u čijoj je vojsci tokom Velikog Ilirskog ustanka i učestvovao obećao je više napisati u *drugim knjigama*¹⁴⁴. Rimski izvori drugačije su gledali na ovaj rat. Za Veleja Paterkula i Svetonija ovo je bio još jedan rat motivisan osvajanjem novih teritorija, dok je za Dion Kasija Tiberijev pohod predstavljao gušenje pobuna, a ne osvajanje novih teritorija.¹⁴⁵

Navedene činjenice o oskudnosti izvora za ovaj period rimskog zaposjedanja ilirskih teritorija uticale su na to da je danas sačuvano jako malo podataka o ovom značajnom ratu koji je predvodio Tiberije. U kontekstu gornjobosanske oblasti i Dezidijata sačuvana je samo pokoja rečenica koja bi mogla indirektno sugerisati na odigrane događaje u Gornjoj Bosni i među Dezidijatima.¹⁴⁶ Fragmentarno sačuvani izvori o ovoj problematici pogodovali su okretanju historiografije na izvornu građu iz perioda Velikog ilirskog ustanka kako bi se pokušalo izvući što više informacija za ova Tiberijeva osvajanja u kontekstu prostora Gornje Bosne.

Nakon pobjede nad Markom Antonijem, Oktavijan August je ojačao svoju vlast i počeo je nešto mirniji period rimske historije koji se proširio i na ilirske prostore. Na Zapadnom Balkanu među ilirskim narodima sve do 16. god. p. n. e. nije sačuvano značajnijih podataka o dešavanjima među stanovništvom nakon prethodno uspješno završene Augustove kampanje 33. god. p. n. e. Nakon osvajanja na prostoru Panonije, vojnog veterana Agripu je

---

¹⁴² Iako je ovaj rat predstavljao prekretnicu u historiji osvajanja Panonije osim Dionovog šturog i nejasnog opisa ne postoji značajnijih podataka ni kod drugih rimskih izvora, ali ipak vrijedi spomenuti određene informacije koje se nalaze kod Veleja Paterkula, Svetonija, Augusta, Frontina, Livija, Flora, Festa i Eutropija. Domić Kunić, 2006, 102.

¹⁴³ Kod historiografa koji se bave ovim razdobljem još u antici postojala je struja koja se negativno odnosila prema Tiberiju, među njima je i Dion Kasije, a uz njega Svetonije i Tacit. Korijen toga neki vide i u Augustovom mogućem mišljenju da će uspjesi drugih, pa i Tiberija, možda zasjeniti njegove zasluge. Zaninović, 2015, 436. Jedan od najvećih stručnjaka za ovaj rat, Alka Domić Kunić pored oskudnosti izvora navodi i slabu zastupljenost u literaturi koja se može prepisati manju informacija kod grčko – rimskih izvora, ali i omalovažavanju ovog izuzetno značajnog rata kao i neatraktivnosti u odnosu na popularniji i razvikaniji pohod Oktavijanov pohod dvadesetak godina ranije. Alka Domić Kunić, 2006, 59.

¹⁴⁴ Velej, II, 110.

¹⁴⁵ Ibidem.; Svetonije, Tib. IX. 2.; Dion, LIV. 31.

¹⁴⁶ *Podvrgnuo sam rimskoj vlasti, preko Tiberija Nerona koji je tada bio moj posinak i legat, određene panonske narode do kojih nije došla rimska vojska prije moje vladavine, te tako proširio granicu Ilirika sve do Dunava.* Res gestae, XXX, 1.

zaustavila zima i bio je prisiljen vratiti se u Italiju gdje je umro sljedećeg proljeća.¹⁴⁷ Agripa je imao određene uspjehe, ali je nakon njegove smrti u martu 12. godine p. n. e., Oktavijan odlučio zapovjedništvo prepustiti Tiberiju, koji je bio sin njegove supruge Livije iz prvog braka. Tiberije je uzeo Segestiku kao svoje ratno središte za taj pohod. Negdje u to vrijeme Ilirik je prestao biti senatska i postao carska provincija.¹⁴⁸

Konačno osvajanje Međurječja¹⁴⁹ obuhvatalo je poduzimanje ratnih akcija na teritoriji podravske Andizeta, posavskih Amantinaca, Oserijata i Breuka¹⁵⁰. Okretanje ka unutrašnjosti Ilirika odnosno prostoru Gornje Bosne bio je slijedeći logičan potez mladog Tiberija, a kontrolom Save i sjevernijih dijelova imao je podlogu za napade u unutrašnjosti. S Posavinom na sjeveru i osvojenim dijelovima na Jadranu, Rim je mogao računati na uspjeh u osvajanju planinskog međuprostora u kome su živjele neke politički, vojno i gospodarski najmoćnije narodnosne zajednice, kao primjerice Mezeji i Dezidijati. Posjed nad tim područjem značio je i kontrolu cijelog iliričkog prostora.¹⁵¹ Rimljanima je teritorija tih naroda bila važna jer su kontrolisali rudnike. Mezeji su imali kontrolu nad rudnicima željeza u dolini Sane i Japre, a Dezidijati nad rudnicima zlata i srebra na prostoru današnje Fojnice, Krešava i Kiseljaka. To je sigurno jedan od argumenata koji ide u prilog tezi da je Tiberije pokorio Dezidijate.

Pored već spomenutih antičkih autora koji su u svojim radovima najviše pisali o ratovanju Rimljana i Ilira, vrijedi spomenuti i neke kasnoantičke pisce koji u svojim radovima spominju Tiberijev pohod. Prije svega se tu misli na Eutropija, Rufija Festa, Jeronima i Jordanesa. Ipak, navedeni autori nisu napisali puno toga novog o ovom dosta zanemarenom sukobu i u nekim dijelovima su kontradiktorni i netačni.¹⁵² Dion je pisao o sukobima koje je Tiberije vodio sa Delmatima, kada su pobunjene delmatske snage zauzele i Salonu.¹⁵³ U toj fazi ratovanja protiv ratobornih Delmata spominjano je i stanovništvo koje se nalazilo južno od Save što vrlo lahko može asocirati na učešće Dezidijata u ovim borbama i njihovo konačno pokoravanje. Moguće je da su Dezidijati bili saveznici Delmatima u ovim sukobima protiv

---

¹⁴⁷ Res gestae, 1.-3.

¹⁴⁸ Džino, 2010, 132. ; Mesihović, 2011b, 60.

¹⁴⁹ Prostor između Save i Drave.

¹⁵⁰ Vrijedi spomenuti da se u ovom ratu spominje Baton kod rimskog historioografa Rufija Festa. (Rufije, Fest, 7, 5.). U knjizi *Historija Ilira*, Mesihović i Šaćić pišu kako je pomen Batona možda ukazivao na činjenicu da je tokom Tiberijevog panonskog rata bio aktivan Baton Breučki. Također, u daljnjem tekstu se navodi i mogućnost da je Rufije Fest kada je pisao o pokoravanju Panonije mislio ipak na predaju Batona Breučkog u Velikom ilirskom ustanku tokom ljeta 8. god. n. e.. Mesihović / Šaćić, 2015, 199.

¹⁵¹ Domić Kunić, 2006, 110.

¹⁵² Veletovac, 2017, 154 – 160.

¹⁵³ Mesihović / Šaćić, 2015, 200.

zajedničkog neprijatelja. Prema mišljenju Zaninovića upravo ti provincijalci i stanovnici naseljeni južno od Save su vrlo moguće: Mezeji, Dezidijati, Dicioni i drugi, a ne samo Delmati.¹⁵⁴ Mesihović također navodi da se ne treba isključiti mogućnost da su i Dezidijati pružili otpor Tiberijevim snagama, ali zbog siromaštva podataka o ovim ustaničkim pokretima u Dionovom opisu i njihovoj totalnoj fragmentarnosti, ova pretpostavka ostaje u sferi špekulacija.¹⁵⁵ Džino spominje kako su izvori o ovom sukobu pisali vrlo malo, ali i ono što je ostalo sačuvano pogotovo kod Diona teško je rekonstruisati iz razloga što je navedeni historiograf pisao vjerovatno u nešto drugačijem kontekstu i pitanje je da li je uopšte mislio na rimska osvajanja ili smirivanja pobuna među prethodno pokorenim narodima Panonije i Dalmacije.¹⁵⁶

Iako izvori o Tiberijevom pohodu na Ilirik ne govore skoro ništa kada je u pitanju prostor Gornje Bosne i narod Dezidijata, te se definitivno konačan sud ne može utvrditi iz Dionovog kratkog pomena sukoba sa Delmatima, ipak tumačenjem neki kasnijih podataka iz izvorne građe koje se odnose na Veliki ilirski ustanak dolazi se do određenih zaključaka. Dezidijati vjerovatno nisu bili potčinjeni tokom Oktavijanove ilirske kampanje, ali nakon *Bellum Panonicum*-a oni su došli pod vlast rimske države. Prema Dion Kasiju, nakon završetka Velikog Ilirskog ustanka na Tiberijevo pitanje, šta je ustanike podstaklo na pobunu i tako dugo ratovanje sa Rimljanima, Baton Dezidijatski je odgovorio: *Vi Rimljani ste krivi za to jer ste nam kao čuvare vaših stada poslali ne pse ili pastire, nego vukove.*¹⁵⁷ Ovakav odgovor Batona jasan je pokazatelj da su i prije početka Velikog ilirskog ustanka, Dezidijati došli pod rimsku vlast i priznavali rimske zakone. Vjerovatno je tokom *Bellum Panonicum*-a, Tiberije porazio Dezidijate, pa je rimska vlast na teritoriji Gornje Bosne priznata od završetka *Bellum Panonicum*-a. Dezidijati su jedan period bili uklopljeni u rimski državni konglomerat, a nezadovoljstvo tim novim i nepoznatim zakonskim pravilima i obavezama kulminiralo je 6. godine nove ere.

---

¹⁵⁴ Zaninović, 2015, 437.

¹⁵⁵ Mesihović, 2011b, 60.

¹⁵⁶ Džino, 2012, 471.

¹⁵⁷ Dion, LVI, 16, 3.

V. 3. Veliki ilirski ustanak (6. – 9. god. n. e.)

Ono što je u historiji Ilira ostalo posebno upamćeno jeste sukob koji je izbio sa Rimljanima 6. god. n. e. i trajao sve do 9. god. n. e.. Rimski izvori su ovom događaju posvetili posebnu pažnju. U nekim spisima antičkih autora sačuvani su samo fragmentarno podaci o samom ustanku dok je kod određenih historioografa ustanak nešto opširnije prikazan. Podaci o Velikom ilirskom ustanku nalaze se u knjigama grčko - rimskih historioografa: Strabona, Veleja Paterkula, Svetonija, Ovidija, Plinija Starijeg, Tacita, Flora, Dion Kasija, Jordanesa i Orosija.¹⁵⁸ Određeni izvori kao što je Ovidije pružaju samo manje dijelove ili rečenice o Velikom Ilirskom ustanku¹⁵⁹, odnosno Batonu iz redova Dezidijata¹⁶⁰. Dva glavna izvora su Velej Paterkul, učesnik u ustanku¹⁶¹ i Dion Kasije, namjesnik Gornje Panonije i Dalmacije dva stoljeća poslije ustanka.¹⁶² Ova dva rimska historioografa u nekim stvarima se razlikuju, negdje pišu subjektivno i pristrasno favorizirajući dva rimska zapovjednika u ustanku. Velej Paterkul u prvi plan stavlja Tiberija, a Dion Kasije Nerona Klaudija Germanika.¹⁶³ Natpisi iz Verone¹⁶⁴ i Nina (*Aenona*)¹⁶⁵ kao i *Gemma Augustea*¹⁶⁶, svjedoče o događanjima u najvećem organizovanom otporu etničkih zajednica Ilirika protiv Rimskog carstva.

---

¹⁵⁸ Strabon. V. 3; Strabon. VII. 3; Velej, II. 110-117; 15; Svetonije, Aug. XXV; Svetonije. Tib. 16.; Ovidije. Ex Ponto, II, 1; Plinije. VII. 149; Flor, II. 25; Dion. LV. 29-34; LVI. 11-17; LVII. 4; 59. 18.; Orosije V. 23, 17; Jordanes 219.

¹⁵⁹ Šaćić, 2016, 65.

¹⁶⁰ Ovidije, II, 1.

¹⁶¹ Velej Paterkul (cc 20. god. p. n. e. – cc 31. god. n. e.) je jedan od glavnih izvora za izučavanje Velikog ilirskog ustanka. Njegovo spominjanje ustanka se nalazi uklopljeno u II. knjigu „rimске historije“. Sam Velej Paterkul je bio učesnik rata i neposredni svjedok bar dijela zbivanja na ratištima panonskog bazena i dinarskog pojasa. Značajno mjesto u svome radu Velej Paterkul je posvetio panonskim i dalmatinskim narodima i nacijama, najviše iz razloga što su oni u jednom određenom razdoblju direktno bili povezani sa sudbinom i ratovanjem Tiberija, kome se Velej dok je ovaj bio car nastojao dodvoriti. U tu svrhu je Velej namjeravao, što i ističe na jednom mjestu, da kasnije u planiranom većem radu prikaže detaljniji i precizniji opis Panonije i Dalmacije. Prava je šteta da Velej nije uspio da ostvari svoj naum u potpunosti, jer njegove informacije kao suvremenika i sudionika ustanka, i osobe koja je boravila u tim krajevima bi bile iznimno vrijedne. Više informacija kod: Mesihović, 2011b, 8 – 14.

¹⁶² I kod Diona Kasija Kokejana (cc 155. god. n. e. Nikeja u Bitiniji – cc 235. god. n. e.) se kao i u slučaju Veleja Paterkula podaci o Dezidijatima nalaze uklopljeni u izvještaj o Velikom ilirskom ustanku. Izvještaj Kasija Diona o ustanku 6 – 9. god n.e., uklopljen je u njegove LV. i LVI. dijelove knjiga i prilično je opširan. Sudeći po sadržaju i koncepciji svoga izvještaja o zbivanjima iz Velikog ilirskog ustanka, Kasije Dion se nije služio izvještajem i podacima koje je prezentirao Velej Paterkul. On je znatno opširniji i njegov prikaz je općenito gledajući sadržajnija i zatvorenija cjelina u odnosu na ono što pruža Velej. Izvještaj Kasija Diona upravo najviše iz razloga da je dovršen i predstavljen u finalnoj verziji, ima prvenstvo, pa i samim tim veću vrijednost u odnosu na nacrtani opis koji nudi Velej Paterkul, koji ipak nije predstavljen u svojoj završnoj verziji. Velika pažnja koju je Dion posvetio ustanku može se objasniti njegovim boravkom u službi provincijskog namjesnika u Dalmaciji i Gornjoj Panoniji, gdje je on mogao raspolagati sa provincijskim arhivima i dokumentima, te dolazio u dodir sa povijesnim djelima lokalnog karaktera, natpisima iz tog perioda, pa i sjećanjima i tradicijama na te događaje koja su još uvijek bila prisutna. Više informacija kod: Mesihović, 2011b, 18 – 25.

¹⁶³ Zaninović, 2015, 442.

¹⁶⁴ CIL 05, 3346.

Kroz rimsku interakciju sa autohtonim balkanskim stanovništvom i opisivanjem ovog sukoba od strane rimskih izvora jasno se može rekonstruisati ilirska prošlost, uređenje, unutrašnji odnosi, stepen civilizacije i sve ono što karakteriše jednu skupinu naroda koji su na pozornicu svjetske historije dospjeli zahvaljujući odlučnom otporu protiv Rimskog carstva. Prostor Gornje Bosne u ovom opakom ratu bio je poprište sukoba, a ako je nekada ranije bilo sumnje ili dvojbe kod određenih autora da li su rimske trupe prodrle u unutrašnjost Bosne na prostore koji su nastanjivali Dezidijati onda je u ovom ratu definitivno nema i ustanak je počeo upravo negdje na gornjobosanskom području. Dezidijati, kao nosioci otpora, predvođeni su bili svojim vođom Batonom koji je kasnije predvodio i druge autohtone balkanske zajednice. Za Rimljane, pobuna stanovništva sa Balkana izgledala je opasno i nimalo bezazleno, a potvrda tome je veliki broj angažovanih rimskih legija, veterana, pomoćnih trupa i savezničkih jedinica koje su tri i pol godine krvavo smirivale ustanike. Ovo poglavlje u radu napisano je na najvećem broju stranica iz razloga što predstavlja prekretnicu u osvajanju dijelova Gornje Bosne. Veliki ilirski ustanak potvrdio je važnost Ilirika i Gornje Bosne za Rimsko carstvo, te se s njim može zaokružiti period ratovanja ilirskih zajednica i Rimljana. Zahvaljujući velikom broju sačuvanih pisanih izvora kod antičkih historioografa, u ovom ratu veliki broj podataka odnosi se upravo na Dezidijate.

V. 3. 1. Nezadovoljstvo stanovništva Ilirika i početak ustanka

Za vrijeme Oktavijana Augusta (27. god. p. n. e. – 14 .god. n. e.), rimska država je doživjela veliki broj promjena. Sama izmjena sistema upravljanja i vlasti bila je praćena i reformama u poreznom sistemu. Rimski porezni i finansijski sistem, Oktavijan je uspio da prestroji, a kasnije sistematizuje i centralizuje. Zakupi su izgubili svoja ranija značenja jer mnoge poreze su počeli ubirati prokuratorji koje je sam August postavio. Za Ilirik ove reforme

---

¹⁶⁵ CIL 03, 03158.

¹⁶⁶ Likovni prikaz, izrađen u tehnici gliptike, na kameji od oniksa, koju je izradio Dioskurid ili neko od njegovih darovitih učenika. Sama kameja se sastoji od dvije kompozicije koje su sigurno sadržinski i uzročno - posljedično vezane. Gornji friz prikazuje u prvom planu boginju Romu i idealiziranog i stiliziranog Augusta kao Jupitera kojem ženska osoba drži krunu iznad glave. Tiberije se nalazi ovjenčan vijencem u trijumfalnim kočijama dok se pored njih u bojnoj opremi nalazi Germanik. U donjem dijelu svečani čin i podizanje *tropaeuma* vrše četvorica legionara, a pored njih na donjem frizu se nailazi i na dva para „barbarskih zarobljenika“. Slikovni prikaz kameje odnosi se na trijumf Tiberija vjerovatno u Velikom ilirskom ustanku. Mesihović, 2007, 766. Treba istaći da postoje autori poput Alke Domić Kunić koja smatra da se *Gemma Augustea* odnosi na događaje iz Tiberijevog panonskog rata.

u poreznom sistemu¹⁶⁷ predstavljale su negativne promjene i teret jer ilirsko stanovništvo uključujući i Dezidijate nije bilo upoznato i naviknuto na taj novi rimski monetarni sistem koji je uključivao razvijenu robno - novčanu privredu potpuno nepoznatu gornjobosanskom stanovništvu.¹⁶⁸ Ilirik je bio relativno zaostala provincija sa malo gotovog novca. Novac i roba koja je dolazila dovela je do siromaštva među ilirskim zajednicama, pa se finansijski razlozi s pravom smatraju najvećim uzrocima koji su doveli do pobune i nezadovoljstva.

Završetak Tiberijevog panonskog rata i vrijeme koje je prošlo do početka Velikog ilirskog ustanka predstavljaju period o kojem ne postoji značajnijih informacija i to vremensko razdoblje od petnaestak godina samo je djelimično opisano kod rimskih historiografa. Ipak ono što se sigurno zna jeste činjenica da je autohtono stanovništvo Ilirika bilo organizovano na osnovu narodnosnih političkih jedinica (peregrinskih *civitates*). Ta prividna autonomija nije bila dovoljna lokalnom stanovništvu, te sama činjenica da su stanovnici cijelog Ilirika bili prisiljeni izmirivati čitav niz obaveza izazivala je negativne reakcije kod stanovništva.¹⁶⁹ Pored već spomenutih poreza i obaveza koje su Dezidijati i druge ilirske narodnosne zajednice morale ispunjavati neophodno je spomenuti i iskorištavanje prirodnih potencijala Ilirika, posebno rudnika kojih je bilo i u unutrašnjim dijelovima Bosne.¹⁷⁰ U kontekstu Gornje Bosne i dezidijatske teritorije, posebno su rimskim vlastima bila zanimljiva rudna nalazišta na prostoru Kreševa, Fojnice, Vareša i Kiseljaka.

Uzroci pobune nisu tačno poznati i na osnovu pisanja antičkih izvora ne može se u potpunosti utvrditi šta je to natjeralo ilirske zajednice na otpor. Prema mišljenju Danijela Džine i Alke Domić Kunić uzroci sukoba nisu vezani samo za poreze i vojnu obavezu. Vjerovatno su drugačija bila razmišljanja lokalne elite i drugih slojeva stanovništva, a kao uzrok pobune treba spomenuti i mogući oportunistički i lične ambicije dvojice Batona.¹⁷¹

Svoj doprinos ratu protiv Germana trebale su dati i ilirske snage uključujući i veliki kontingent vojnika iz redova Dezidijata, a regrutacija vojnika sa ilirskih prostora bila je jedna

---

¹⁶⁷ Nova postrepublikanska uprava nije izvršila radikalne i načelne promjene u dotadašnjem poreznom sistemu. Jedino je na starim temeljima, metodama i vrstama poreza izvršila njegovo poboljšanje. I dalje je ostao na snazi *tributum*, koji se sastojalo od zemljarine (*tributum solis*) i glavarine (*tributum capitis*), a od mnogih posrednih/ indirektnih poreza najprisutniji su bili; provincijska carinska taksa, taksa na oslobađanje od robova, i taksa na prodaju robova. Rimski fiskalni sistem i način njegove realizacije je za ilirske generacije pod rimskom vladavinom bio potpuno stran i neprihvatljiv. Njegovo usvajanje i prihvatanje nije napredovalo očekivano i samo je produžilo agoniju i neuklopljenost ilirskih naroda u rimski porezni sistem. Više informacija kod: Mesihović, 2011b, 154 - 155.

¹⁶⁸ Mesihović, 2011b, 154.

¹⁶⁹ Mesihović / Šaćić, 2015, 210.

¹⁷⁰ Na ovom se području osim zlata, intenzivno eksploatisalo i željezo. Škegro, 1999, 123.

¹⁷¹ Džino / Domić Kunić, 2013, 174 – 175.

od mjera koju su provodili Rimljani, a ilirske narodnosne zajednice su trebale slijediti naredbu državnog vrha. Ipak, tada dolazi do velikih problema za Rimljane. Situacija u Iliriku je kulminirala, kada je Tiberije poveo svoju drugu kampanju protiv Germana. Jedan dio vojske iz redova ilirskih naroda nije se odazvao za rat u Germaniji.¹⁷² Odbivši regrutaciju za rat u Germaniji, ilirske zajednice su podigle veliki ustanak koji će u historiji ostati upamćen kao jedan od najvećih na Zapadnom Balkanu, a upravo je prostor Gornje Bosne predstavljao mjesto početka bunta i kasnijih dešavanja tokom intenzivnih borbi između autohtonog balkanskog stanovništva i moćnog Rimskog carstva. Prema mišljenju Mesihovića pobuna je najvjerovatnije izbila negdje na prostoru Gornje Bosne, u sarajevsko – zeničkoj kotlini koja je predstavljala poveznicu krajnjeg istoka provincije Ilirik ne samo sa zapadom, nego i sa primorjem i srednjim Podunavljem.¹⁷³ Antički izvor, konkretno Svetonije spominje Veliki ilirski ustanak u kontekstu najvećeg rata koji su Rimljani vodili još od vremena punskih ratova.¹⁷⁴ Ovaj podatak dovoljno govori o snazi i ozbiljnosti ustanka kojeg su podigli ilirski narodi. Svetonije ga izjednačava sa Hanibalovim pustošenjem Italije i dolaskom nadomak Rima.

Ustanak u Iliriku, rimske snage kao da je iznenadio o čemu svjedoči Velej Paterkul koji navodi da su Rimljani skoro sve svoje snage prebacili i usmjerili na germansko ratište, a vijest u pobuni koja je najvjerovatnije izbila u unutrašnjosti i dijelovima Gornje Bosne odjeknula je među rimskim državnim vrhom. S pravom se može postaviti hipoteza po kojoj je pobuna auksilijarnih trupa izbila u dubljoj unutrašnjosti. U prvom redu se to odnosi na Batona iz redova Dezidijata koji učestvuje u nagovaranju okupljenih domorodačkih vojnika na otpor i to vjerovatno veze ima sa time da je početak ustanka upravo počeo na dezidijatskoj teritoriji.¹⁷⁵ Opasnost da se ilirske snage nađu u blizini „Vječnog grada“ bila je velika.¹⁷⁶ Veći grad koji se nalazio između ustanika i Rima bila je jedino Akvileja¹⁷⁷.

Početak ustanka i njegov precizan datum se ne može utvrditi. Ono što se sigurno zna jeste godina kada izbija pobuna među ilirskim narodima i drugim manjim zajednicama. To je bila 6. god. n. e., vjerovatno proljeće, kada su se cijela Panonija i Dalmacija odlučile na

---

¹⁷² Dion, LV, 29.

¹⁷³ Mesihović, 2018, 267.

¹⁷⁴ *Gravissimum omnium externorum bellorum post Punica*, Svetonije. Tib, XVI, 2.

¹⁷⁵ Mesihović, 2007, 344 – 346.

¹⁷⁶ Velej, II, 110.

¹⁷⁷ *Akvileju, (grad) od svih najbližih, osnovali su Rimljani kao utvrdu prema barbarima koji su živjeli iznad.* Strabon V.1,8.

pokretanje ustanka.¹⁷⁸ Predvodnici i pokretači tog otpora prema rimskom sistemu upravljanja bili su Dezidijati na čijem čelu je stajao Baton.¹⁷⁹ Potaknuti Batonom Dezidijatskim, lokalnim vojno - političkim dužnosnikom, pobunio se najprije jedan manji dio stanovništva u gornjobosanskoj oblasti. Lokalni rimski garnizon¹⁸⁰ nakon intervencije na kraju je uništen od strane ustanika.¹⁸¹ Vijest o pobuni se brzo širila i obišla je čitav Balkan i Panoniju tako da je mnoštvo etničkih ilirskih zajednica pogodio talas nezadovoljstva.¹⁸² Već tada se moglo naslutiti da će ustanak zahvatiti skoro sve dijelove Dalmacije i Panonije.

Ustanak su predvodili Dezidijati, ali su imali veliku podršku i ostalih Ilira, te drugih balkanskih zajednica. Breuci, veliki panonski narod se također odlučio na podizanje ustanka predvođen svojim Batonom.¹⁸³ Baton Dezidijatski je već na samom početku ustanka krenuo prema *Saloni*¹⁸⁴, ali ga je ranila kamena strijela što je znatno smanjilo šanse za uspjehom njegove vojske, pa tako Dion Kasije navodi neuspjeh ustaničkih snaga nakon ranjavanja Batona.¹⁸⁵ Pravac kretanja Batona i drugih ustanika vjerovatno je krenuo iz Gornje Bosne, a dalje se nastavljao na lašvansko područje, skopljansku udolinu, pa dijelove zapadne Bosne sve do zaleđa Bosne. Pravac kretanja ustaničke vojske slijedio je pravac buduće Dolabeline ceste „VIAMA SALONIS AD HE (...?) DAESTIATIVM „. Ovome u prilog ide i činjenica da su se Dolabeline ceste većim svojim dijelom naslanjale na one predrimske¹⁸⁶, pa su se cestom koja je povezivala Dalmaciju sa Gornjom Bosnom vjerovatno kretale i ilirske snage predvođene Batonom Dezidijatskim.¹⁸⁷

---

¹⁷⁸ Velej, II, 110.

¹⁷⁹ Dion, LV, 29.

¹⁸⁰ Riječ je vjerovatno o posadi koja je trebala da brine i osigurava prikupljanje auksilijarnih snaga, a postoji mogućnost i da je riječ o veteranima. (Mesihović / Šaćić, 2015, 211.)

¹⁸¹ Dion, LV, 29.

¹⁸² Mesihović/ Šaćić, 2015, 211; Zaninović, 2015, 443.

¹⁸³ Dion, LV, 29.

¹⁸⁴ Mesihović, 2011b, 200.

¹⁸⁵ Dion, LV, 29.

¹⁸⁶ Bojanovski, 1974, 30.

¹⁸⁷ Mesihović, 2011b, 200.

V. 3. 2. Baton Dezidijatski kao predvodnik pobunjenih skupina Ilirika

Prostor Gornje Bosne u početnom periodu trajanja ustanka izvori ne spominju i ne može se tačno utvrditi šta se sve dešavalo u unutrašnjosti osim činjenice da je pobuna i sam ustanak pokrenut negdje na gornjobosanskom području pod komandom Batona Dezidijatskog. Vrijeme i mjesto rođenja Batona Dezidijatskog su na osnovu podataka iz izvorne građe, nepoznati. Vjerovatno je imao između 35 i 45 godina, te je poticao iz ugledne dezidijatske porodice.¹⁸⁸ Baton je izuzetno značajna ličnost i do samoga kraja predvodio je Dezidijate i druge domorodačke zajednice. Također, njegova težnja ka otporu odnosno ličnom promovisanju bila je možda i jedan od uzroka samog sukoba.¹⁸⁹

Nakon neuspjeha ilirskih naroda da zauzmu glavna tri oslonca rimske vlasti u Iliriku (*Salona, Siscia i Sirmium*), Baton Dezidijatski je shvatio da je potrebno ujedinjenje svih ustaničkih snaga i stvaranje zajedničkog vojno - političkog saveza. Vjerovatno je bio svjestan i činjenice da će nakon neuspjeha u osvajanju spomenutih gradova biti znatno teže ustanicima u narednom periodu. Radi toga je otišao na breučko-panonsko područje kako bi se stvorio zajednički savez sa Breucima i drugim Batonom.¹⁹⁰ Da su pobunjeni ilirski narodi imali zajednički savez potvrđuju i Velej Paterkul¹⁹¹ i Dion Kasije¹⁹². Ovo je bilo prvi put u historiji da su ilirski i panonski narodi zajednički nastupili, a ne parcijalno po pojedinim narodima kao što su to činili do tada.¹⁹³

Rimljani su shvatili da se ustanički savez Ilirika ne može tako brzo savladati jer primjena gerilsko - partizanske taktike ratovanja onemogućavala je brze uspjehe rimske vojske. Cilj predvodnika rimskih snaga Tiberija bio je izmoriti protivnika, a zbog ove strategije morao je raspolagati sa ogromnom vojskom, pa je od 6. god. n. e. počelo prebacivanje velikog broja trupa sa svih strana rimske države u Ilirik.¹⁹⁴ Velej Paterkul navodi 10 000 veterana i veliki broj dobrovoljaca¹⁹⁵, Svetonije spominje angažovanost oko 15 legija¹⁹⁶, a na sve ove brojke treba dodati već spomenute tračke trupe koje je poslao tračanski kralj Remetalk. Tacit u svojim analima piše kako je na strani Rimljana u ovom ratu

---

¹⁸⁸ Mesihović, 2011, 273 – 274.

¹⁸⁹ Džino / Domić Kunić, 2013, 175.

¹⁹⁰ Ibidem, 2009b, 24.

¹⁹¹ Velej, II, 112.

¹⁹² Dion, LV, 30. 2

¹⁹³ Mesihović / Šaćić, 2015, 213.

¹⁹⁴ Ibidem, 215.

¹⁹⁵ Velej, II, 113.

¹⁹⁶ Svetonije, *Tib*, 16.

učestvovao i parćanski velikaš Ornospad¹⁹⁷, koji je raspolagao sa svojim snagama iz Irana i Mezopotamije.¹⁹⁸ Svi ovi podaci navode na zaključak da je u Velikom Ilirskom ustanku rimska država angažovala i vojsku svojih saveznika što dovoljno govori o karakteru i snazi samog ustanka.

U toku 7. god. n. e. snage ustanika su bile utvrđene u planinskim predjelima Slavonije, a veliku vojnu akciju spremali su Plaucije Silvan i Cecina Sever koji su se zajedno sa svojih pet legija, te auksilijarnim jedinicima i vjernim Tračanima nastojali spojiti sa zapadnom bojišnicom.¹⁹⁹ Ustanici su tražili pogodno tlo da se susretnu sa rimskim snagama, a savršena prilika za taj susret bilo je močvarno tlo u jugoistočnoj Slavoniji. Bitka se odigrala kod Vulkejskih močvara²⁰⁰, na breučkoj teritoriji. Borba je bila teška i za jedne i za druge, a na kraju je rezultirala velikim ljudskim gubicima. Uprkos teškim gubicima koje su Rimljani pretrpili, disciplina vojske i brojčana nadmoćnost su odnijeli prevagu te su Rimljani uspjeli da se probiju kroz močvare i potisnu ustanike, te na taj način nastave dalje prema Sisku.²⁰¹ Gubici su bili veliki na obje strane, ali su ipak rimske trupe sa istoka uspjele da se spoje sa snagama koje su dolazile iz zapadnog pravca i to će se pokazati možda i ključnim u ovom ratu. Zajednički savez dvojice Batona nakon bitke kod Vulkejskih močvara (jugoistočna Slavonija) bio je znatno uzdrman.

Prije 8. god. n. e. nije bilo značajnijih događaja, a pogotovo ne onih koji su vezani za Dezidijate, a ujedno i za gornjobosansko područje. Jačina zime išla je u prilog Rimljanima tako da je Tiberije otišao u Rim. U rano proljeće 8. god. n. e. rimske legije su se iz Siscije usmjerile prema jugoistoku, a Breuci su se spustili sa svojih povišenih položaja i došli do rijeke *Bathinus* odnosno današnje Bosne.²⁰² Identifikaciju *Bathinusa* sa današnjom Bosnom predložilo je više naučnika. Mocsy i Alföldy to čine uglavnom na osnovu analize izvora dok je Budimir zaključak izveo na osnovu lingvističke analize hidronima *Bathinus*.²⁰³ Rijeka *Bathinus* se spominje na spomeniku *Tabullae Dolabella*, koji je izuzetno važan za

---

¹⁹⁷ Tacit, VI, 43.

¹⁹⁸ Mesihović/ Šačić, 2015, 216.

¹⁹⁹ Ibidem, 217.

²⁰⁰ Kada je udružena rimska vojska stigla do baruštine rijeke Vuke, negdje između Vinkovaca i Osijeka, iznenada su ih napale svojom vojskom dva Batona, koji su još uvijek bili utaboreni na brdu Almus i čekali dolazak Rimljana čije su čete bile razvučene između ustanika i močvara na jugu. Zapovjednici su bili neoprezni i ovaj su napad dočekali potpuno iznenađeni dok je dio vojske bio u svome logoru. Zaninović, 2015, 445.; Dion, LV, 32, 4.

²⁰¹ Zaninović, 2015, 445.

²⁰² Ibidem, 446.; Velej, II, 114.

²⁰³ Bojanovski, 1974, 196.

administrativno – pravnu historiju.²⁰⁴ Upravo će događaji na rijeci Bosni predstavljati prekretnicu u Velikom ilirskom ustanku.

Breuci i njihov vođa Baton mimo ustaničkog saveza i konsultovanja sa Batonom Dezidijatskim vjerovatno su vodili pregovore sa Rimljanima o uspostavljanju mira što se konačno dogodilo 8. god. n. e.²⁰⁵ Razlozi za napuštanje ustaničkog saveza od strane Batona Breučkog nejasno je objašnjeno i kod Veleja Paterkula i kod Diona Kasija.²⁰⁶ Čin predaje Batona iz redova Breuka odigrao se na rijeci *Bathinus*.²⁰⁷ Na osnovu *Antium Calendar*a, dešavanja kod rijeke *Bathinus* desila su se 3. VIII. 8. god. n. e.²⁰⁸ Tada se Baton Breučki predao Rimljanima, a nakon toga izručio je i kralja Breuka, Pinesa.²⁰⁹ Prema Mesihoviću navedeni događaji odigrali su se negdje na donjem toku rijeke Bosne, najvjerovatnije na oserijačko – breučkoj granici.²¹⁰ Dion Kasije navodi da je Baton Breučki izdao Pinesa rimskim vlastima i time dobio potporu skoro svih naroda Panonije.²¹¹ Iz perspektive Batona iz redova Dezidijata, ovaj postupak je smatran izdajom.²¹² Daljna sudbina Pinesa ostala je nepoznata u sačuvanim izvorima.

Potez Batona Breučkog definitivno nije naišao na odobrovanje kod Dezidijata i njihovog Batona što će se najbolje vidjeti u kasnijim dešavanjima. Ipak ,treba uzeti u obzir i činjenicu da su ratna dejstva i borbene operacije tokom prve dvije godine rata uglavnom vođene u sjevernijim dijelovima odnosno u Panoniji za razliku od prostora Gornje Bosne koji se više vezuje za početak i kraj ustanka. Shodno tome protivljenje predaji ili bilo kakvom sporazumu sa naznakama poraza je, prirodno , bilo veće na onim prostorima koji još uvijek nisu osjetili one prave razaračke pokrete desetina hiljada protivničkih vojnika.²¹³

Ovaj događaj sa rijeke *Bathinus* nije opisan na detaljan način što sigurno predstavlja veliku štetu kada je u pitanju analiziranje i rekonstrukcija nevedenih dešavanja. Nade Veleje Paterkula da se on opiše u *pravim knjigama*²¹⁴ nisu se ostvarile ili izvor koji je o tome opširnije pisao nije sačuvan u današnjem vremenu. Ono što ovu predaju čini posebnim jeste

---

²⁰⁴ Šaćić, 2017, 149.

²⁰⁵ Zaninović, 2015, 446.

²⁰⁶ Velej, IV, 114.; Dion, LV, 33, 1 – 2.

²⁰⁷ Velej, IV, 114.

²⁰⁸ Mocsy, 1974, 38.

²⁰⁹ Velej, VI, 114.

²¹⁰ Mesihović, 2011, 342.

²¹¹ Dion, LV, 34, 4.

²¹² Šaković, 2009, 21.

²¹³ Mesihović, 2009b, 25.

²¹⁴ Velej, II, 114.

činjenica da je to prvi pomen rijeke Bosne (*Bathinus*) u historiji i ta 8. god. n. e. po mnogo čemu je značajna i upečatljiva kada je u pitanju Veliki ilirski ustanak.

Događaj koji je uslijedio nakon predaje Batona Breučkog predstavlja izuzetno zanimljiv period samog ustanka, ali prikazuje i neke vrijedne podatke o društvenom i političkom uređenju Dezidijata, te samom načinu presuđivanja u toku Velikog ilirskog ustanka. Velej Paterkul vrlo šturo opisuje događaje nakon predaje Batona iz redova Breuka na rijeci *Bathinus*. Drugi izvor, Dion Kasije pruža nešto više informacija o daljnjem razvoju ustanka nakon čina predaje i upravo iz njegovog opažanja moguće je izvući nekoliko zanimljivih teza. Dion piše „*U međuvremenu je Batona Breučkog, koji je izdao Pinesa i dobio za nagradu pravo da vlada Breucima, zarobio drugi Baton i pogubio. Čini se da je Breuk nešto sumnjao u svoja podanička plemena i obilazio sve posade da traži taoce. A drugi, saznajući to, vrebao ga je negdje, porazio u sukobu i zatočio u jednom uporištu. Kasnije, kad su Breuka predali oni iznutra, uzeo ga je i doveo pred vojsku i zatim, kad je ovaj bio osuđen, na mjestu ga je pogubio. Nakon toga mnogi Panonci su se pobunili, a Silvan je poduzeo protiv njih pohod, porazio Breuke a neke druge pridobio bez bitke. Videći to, Baton je izgubio svaku nadu u Panoniju, ali je zauzeo prolaze koji vode u Dalmaciju posadama i opustošio tu zemlju. Tada su se konačno i ostali Panonci željeli nagoditi, poglavito stoga što je Silvan opustošio njihovu zemlju. No, izvjesne družine razbojnika nastavile su još dugo vremena s pljačkanjem, kao što je prirodno nakon tako velikih nemira. Doista, to se gotovo uvijek događa ne samo kod drugih naroda, nego osobito u slučaju tih plemena,*”²¹⁵ Dezidijatski Baton ogorčen potezom svog imenjaka da se preda neprijatelju, odlučio se obračunati sa njim i ponovno probuditi ustanički karakter kod panonskog stanovništva.²¹⁶ Sam dolazak i detaljniji sukob dvojice Batona nije opisan u poznatim izvorima.

Zauzvrat što je napustio ustanički savez, Tiberije je ostavio Batonu Breučkom autonomiju i dopustio mu da vlada nad Breucima. Bez obzira na eliminisanje Pinesa, Baton Breučki se ipak suočio s tim da je morao potvrđivati svoj autoritet u nizu breučko - panonskih zajednica.²¹⁷ Nakon ovih dešavanja došlo je do sukoba između dva Batona. To je ujedno značilo i kraj bilo kakvog daljnjeg, zajedničkog i ozbiljnijeg otpora ustanika prema Rimljanima. Baton Breučki je tada išao od jednog do drugog garnizona i skupljao taoce, a

---

²¹⁵ Dion, LV, 34.

²¹⁶ Dion, LV, 33. (Prevod: A. Domić Kunić)

²¹⁷ Mesihović / Šačić, 2015, 219.

Baton Dezidijatski saznajući za ovo čekao ga je na različitim mjestima i na kraju ga zarobio.²¹⁸ Sudbina Batona breučkog našla se u rukama narodne / vojne skupštine koja je glasanjem trebala donijeti odluku o kazni.

Batonu Breučkom suđeno je i na kraju je odlukom narodne / vojne skupštine on ubijen.²¹⁹ Narodna skupština je izglasala smrtnu kaznu nakon koje je Baton pogubljen.²²⁰ Baton Dezidijatski je suđenjem i presuđivanjem koje izvodi skupština vojnika / naroda vjerovatno nastojao da oslabi moć i političko značenje lokalnih aristokratskih prvaka unutar drugih politija učesnika u ustanku.²²¹ Pored toga jasna je bila namjera Batona Dezidijatskog da ponovno održi savez sa Breucima i drugim panonskim narodima. Prepuštanjem suđenja Batonu Breučkom okupljenoj vojsci, Baton Dezidijatski je želio da i u suđenju pokaže općesaveznički karakter, jer u njemu nisu učestvovali samo Dezidijati, nego i pripadnici drugih naroda.²²²

Prisustvo javnosti i njeno učestvovanje u procesu suđenja objašnjava neke važne i dragocjene stvari kada su u pitanju Dezidijati. Ono jasno govori o uređenim demokratskim i tradicijskim principima dezidijatske zajednice.²²³ Pored toga, Baton Dezidijatski je ovim načinom djelovanja i kasnijim činom pogubljenja drugog Batona želio pokazati svoju odlučnost i autoritet, ali i činjenicu da vjeruje svom narodu. Vjerovatno još uvijek nije imao na umu da se preda rimskim vlastima. Presudom Batonu Breučkom dobio je povjerenje naroda Panonije koji su i dalje ostali lojalni ustaničkim snagama, te kako se može vidjeti iz primjera presude i njihovim institucijama, koje je Baton Dezidijatski poštovao i smatrao legitimnim. Treba istaći i činjenicu da su narodi Panonije pretrpili do tada vjerovatno najveće gubitke jer su skoro sva borbena dejstva vršena upravo na prostoru Panonije.²²⁴

Poslije raspada saveza i predaje jednog od Batona, borbena dejstva su prebačena više ka unutrašnjosti i prema jugozapadnim dijelovima Dalmacije. Tada su rimske snage pustošile vjerovatno i prostorom Gornje Bosne odnosno na teritoriji Dezidijata. Rimska vojska je predvođena Germanikom i Tiberijem krenula u posljednju fazu ratovanja protiv ilirskih naroda.

---

²¹⁸ Dion. LV, 34, 4.

²¹⁹ Dion, LV, 33.

²²⁰ Mesihović/ Šačić, 2015, 219.

²²¹ Mesihović, 2011, 365.

²²² Ibidem, 2009b, 42.

²²³ Ibidem, 2007, 544.

²²⁴ Šaković, 2009, 21.

V. 3. 3. Posljednji otpori ilirskih naroda i borba za Ardubu

Uništenje Batona i njegovih saveznika 9. god. n. e. i završetak rata, trebao je biti zadatak legata ostavljenih u Iliriku, Marka Emilija Lepida u Sisciji, Marka Plaucija Silvana u Sirmiju i Germanika koji je uspješno komandovao snagama južno od dinarskih Alpa.²²⁵ Protiv Batona Dezidijatskog sa dobro izvježbanom vojskom tada je krenuo Germanik. Nakon teških borbi u kojima su se Dezidijati i drugi Iliri uveliko koristili teško prohodnim terenom za vođenje gerilskog rata uspjelo je Rimljanima da osvoje gradove *Splonum* i *Seretium*. No vojska Germanika doživjela je i jedan neugodan poraz kod *Raetiniuma*.²²⁶ Tada se i Tiberije vratio u Ilirik i zajedno sa Germanikom poduzeo odlučujući pohod na ustanike. Ilirski gradovi padali su jedan za drugim u rimske ruke, a onda je došao na red i *Andetrium*.²²⁷ Pod zidinama toga grada vodile su se žestoke borbe. Nakon velikih gubitaka s obje strane, Tiberije je zauzeo grad.²²⁸

Kada su u pitanju Dezidijati onda se mora spomenuti činjenica da su se oni protiv rimske vojske borili uglavnom u svim dijelovima Ilirika koje je zahvatio ustanak. Za vrijeme konačne ofanzive učestvovali su u skoro svim bitkama. To je bio slučaj i sa žestokom bitkom kod Andetrija²²⁹ jer je tamo bio prisutan Baton Dezidijatski, ali se ni tada nije predao. Mesihović navodi kako je potraga za Batonom neposredno pred bitku kod Andetrija vjerovatno zahvatila i dezidijatsko područje.²³⁰ Veliki ilirski ustanak se nakon izbijanja i početne faze negdje na prostoru Gornje Bosne preselio na sjevernije prostore i teritoriju Panonije, te na južne dijelove, okolinu i centar Salone, a zahvaćeni su i dijelovi Makedonije. Ipak, posljednja faza koja se stavlja u kontekst potjere za Batonom Dezidijatskim definitivno je jednim svojim dijelom zahvatila i gornjobosansko područje.

I dok je Tiberije vodio teške borbe oko Andetrija i regulisao pitanja pokorenih Ilira, a Lepid prodirao kroz teško pristupačne oblasti krećući se u susret Tiberiju, trupe pod Germanikovim zapovjedništvom su se razračunavale sa preostalim ustanicima u unutrašnjosti. Prilikom te Germanikove pacifikacije u dubljoj unutrašnjosti, gdje je bilo i žarište ustanka, posebnu epizodu čine događanja vezana za naselje Ardubu, koje je sigurno predstavljalo

---

²²⁵ Wilkes, 1969, 74.

²²⁶ Dion, LVI, 11 – 12.

²²⁷ Ibidem, 12.

²²⁸ Stipčević, 1989, 51.

²²⁹ Dion, LVI, 13.

²³⁰ Mesihović, 2007, 591.

bitnije ustaničko uporište i uopće naselje u tom području jer su se u njega slile i izbjeglice iz drugih krajeva.²³¹ Arduba se u naučnoj literaturi često povezivala sa Vrandukom²³², ali iskopavanja koja je na ovom lokalitetu vodila Branka Raunig nisu dokazala postojanje prahistorijskog, protohistorijskog, pa i antičkog naselja. Bojanovski smatra da Ardubu treba tražiti bliže Andetriju, negdje u području Diciona ili Mezeja, dakle negdje u sjevernoj Dalmaciji ili zapadnoj Bosni.²³³ S druge strane, Paškvalin navodi da Ardubu treba tražiti na teritoriji Dezidijata.²³⁴ Ubikacija Ardube ostaje ipak još uvijek otvorena.²³⁵

Gdje god da je smještena, Arduba je predstavljala posljednji otpor izmorenog ilirskog naroda kojeg su ovaj put predvodile ilirske žene što predstavlja rijetku pojavu u historiji antičkog ratovanja, ali ipak se može povezati i sa nekim ranijim događajima kao što je bio slučaj sa Oktavijanovim pohodom iz 35. god. p.n.e i opsadom *Metuluma*. Bacivši se sa svojom djecom u vatru ili se strmoglavivši niz rijeku koja je tekla ispod Ardube, ilirske žene su pokazale herojski čin i posljednji krik za slobodom koju su imali prije. O tome detaljno izvještava Dion „*Tiberije je sada bio zauzet sređivanjem prilika oko neprijatelja koji su se predali i uvjeta oko kapitulacije. Germanik je pak pozornost obratio na one koji su još uvijek pružali otpor, jer su ih mnogi dezerteri koji su bili s njima spriječavali da se nagode. Uspio je osvojiti mjesto zvano Arduba, ali to nije mogao učiniti vlastitom vojskom iako je ova bila daleko veća od neprijateljske. Naime, samo je mjesto bilo snažno utvrđeno, a rijeka jake struje optječe uokolo njegova podnožja, osim na jednom kratkom dijelu. No dezerteri su se porječkali sa stanovnicima jer su ovi željeli mir, i potukli se s njima. Dezerterima su pomogle žene u utvrdi jer su, suprotno odluci muškaraca, zahtijevale slobodu i bile su spremne pretrpjeti bilo kakvu sudbinu radije nego ropstvo. Stoga je uslijedio žestok okršaj u kojem su dezerteri bili nadvladani i opkoljeni, iako su neki i pobjegli. No žene, pograbilivši djecu, bacale su se u plamen ili strmoglavljivale u rijeku. Tako je i ova utvrda bila osvojena, pa su se druga mjesta u okolici dragovoljno nagodila s Germanikom. Nakon što je toliko postigao, ovaj se nanovo združio s Tiberijem, ostavivši Postumija da dovrši pokoravanje ostalih krajeva“.*²³⁶ Bilo kakva sudbina, pa čak i smrt bila je ispred predaje i odlaska u ropstvo. Arduba je zbog toga pravi primjer osobenosti domoradačkog i ustaničkog stanovništva zapadnog Balkana koji je karakterisao izuzetan borbeni duh.

---

²³¹ Mesihović, 2007, 585.

²³² Hirschfeld, 1890, 25. (Preuzeto od: Mesihović, 2018, 530.)

²³³ Bojanovski, 1988, 52.

²³⁴ Paškvalin, 2000, 195.

²³⁵ Zaninović, 2015, 453.

²³⁶ Dion, LVI, 15.

V. 3. 4. Predaja Batona Dezidijatskog

Protuustaničke trupe su već krajem ljeta 9. god. n.e. opustošili posljednja ustanička uporišta uglavnom u dijelovima centralne Bosne. Posljednji otpor Dezidijata i njihovog Batona u potpunosti se premjestio u šume centralne Bosne. Gornjobosanski prostor i na samom kraju predstavljao je sudbonosno mjesto za Veliki ilirski ustanak. Uobičajena društvena i politička struktura dezidijatske zajednice vjerovatno je prestala da funkcionise, pa je samim time i odlučivanje o kraju ustanka nije se mogla očekivati od vojničke / narodne skupštine.²³⁷ Baton Dezidijatski je morao sam donijeti odluku o svojoj sudbini i sudbini svog naroda.

Kao jedino logično rješenje nametala se predaja rimskim vlastima i konačni kraj ustanka. Baton je procjenio da daljni otpor više nije bio moguć, pa je stupio u pregovore sa Rimljanima.²³⁸ Nakon što su odlučili da se predaju, Baton Dezidijatski je poslao svog sina Skeusa.²³⁹ Slanje sina, za kojeg se ne zna da li je bio najstariji Batonov sin, imalo je veliko simboličko značenje jer je pokazivalo ozbiljnost i iskrenost namjera ustanika i njihovu spremnost za mir. Predaja se dogodila u septembru 9. godine. Na Tiberijevo pitanje šta je ustanike podstaklo na pobunu i tako dugo ratovanje sa Rimljanima, prema Dion Kasiju, Baton Dezidijatski je tom prilikom odgovorio: „ *Vi Rimljani ste krivi za to jer ste nam kao čuvarе vaših stada poslali ne pse ili pastire, nego vukove* “. ²⁴⁰ Ova rečenica iako spomenuta već u radu u kontekstu *Bellum Panonicum*-a, ipak je toliko značajna za završetak Velikog ilirskog ustanka jer na najbolji mogući način oslikava razloge i motive za izbijanje i početak ustanka.

Za svoja postignuća u Iliriku Tiberije je proslavio *ovatio*, što je vjerovatno bio najveći drugorazredni trijumf u cijeloj rimskoj historiji, a stanovništvo Rima ga je proslavilo na Kapitoliju.²⁴¹ Kraj rata predstavljao je veliko olakšanje za Rimsko carstvo, a njegove posljedice osjetile su se u godinama koje su dolazile nakon završetka sukoba što dovoljno govori o još jednom dosta teškom i iscrpnom ratu koji su vodili Rimljani. Velej Paterkul piše: „ *To je ljeto okončao vrlo mučan rat. Jer su Delmati, Pirusti i Dezidijati, gotovo nepobjedivi*

---

²³⁷ Mesihović, 2007, 593.

²³⁸ Šehović, 2015, 74.

²³⁹ *U međuvremenu je Baton poslao Tiberiju svog sina Skevu, obećavši mu da će predati i sebe i svoje sljedbenike ako dobije oprost. Kada je kasnije primio jamstvo, noću je došao u Tiberijev tabor, a sljedećeg dana je bio doveden pred njega kada je ovaj sjeo za tribunal. Baton nije tražio ništa za sebe, čak je glavu držao drsko, očekujući udarac; nego je u korist drugih održao dugačak odgovor u odbranu.* Dion, 56, 16. (Prevod: A. Domić Kunić)

²⁴⁰ Dion, LVI,16,3.

²⁴¹ Wilkes, 2001, 76.

zbog položaja svojih mjesta i planina svoje divlje čudi i čudesne vještine u borbi, a osobito zbog svojih gorskih klanaca, tek tada napokon pokoreni, ne samo pod vostvom, već i rukama i oružjem samog Cezara, kad su bili gotovo posve uništeni.,²⁴² Završetkom Velikog ilirskog ustanka koji je trajao tri godine Ilirik je konačno osvojen i pokoren, a najveće zasluge pripadaju Tiberiju i Germaniku.

Ovidije u prikazu Tiberijevog trijumfa izričito spominje i Batona, koji je je kao najvrijedniji ratni zarobljenik sproveden u trijumfu. Ovidije je mnogo precizniji po tome pitanju od drugih literarnih vrela i on jasno kaže da je većini ustaničkih vođa, koji su sprovedeni u trijumfu okovani vratom poklonjen život i da su pomilovani. Ovidije i sam dan kada se održavao trijumf opisuje kao sunčan, daje čitav niz podataka o prikazima zarobljenika, osvojenih utvrda (*oppida*), sa prikazima čak ljudi u njima, rijeka i planina pobijedene zemlje i borbi u gustim šumama i naravno imenom pominje Batona Dezidijatskog.²⁴³ Zanimljiv je spomen predstavljanja Germanikovih uspjeha u trijumfu. Ovidijevo detaljisanje opisa zarobljenika i trijumfalne procesije, te spominjanje Batona Dezidijatskog imalo je jasnu svrhu. On je ovim htio da pokaže kako se najvećim neprijateljima rimske države pokazuje milost.²⁴⁴ Možda je pomilovanje Batona značilo i neku vrstu poštovanja koju je vođa Dezidijata uživao kod Tiberija.²⁴⁵ Treba istaći da je Ovidijev pomen trijumfa i dezidijatskog vođe promakao balkanskoj historiografiji koja se bavila ustankom. Salmedin Mesihović je tek nedavno analizirao Ovidijevo fragmentarno pisanje o ustanku, te prvi i jedini naveo spominanje Batona iz redova Dezidijata što i nije baš česta pojava kod rimskih historioografa, a očigledno da je promakla mnogima.

Predaja Batona iz redova Dezidijata zvanično je označila kraj krvavog rata. Čin predaje Batona Dezidijatskog može se posmatrati iz različitih uglova, ali ono što je sigurno jeste njegovo simbolično značenje prekida zvaničnih ratova koje su rimske vlasti vodile na prostoru centralnog i zapadnog Balkana. Upravo ovaj posljednji rat bio je najteži za Rimljane od svih koje su vodili na prostoru Ilirika, a predaja Batona iz redova Dezidijata ozvaničila je njegov kraj i potpuno novi put kojim su krenule autohtone balkanske zajednice ovaj put pod ozbiljnijom kontrolom i prismotrom rimskih perfekata, te u okriljima rimskih zakona. Prostor Gornje Bosne u potpunosti je došao pod vlast Rimskog carstva.

---

²⁴² Velej, II, 116.

²⁴³ *Maxima pars horum uitam ueniamque tulerunt, in quibus et belli summa caputque Bato.* Ovidije, Ex ponto, 2, 1.; Mesihović, 2008b, 97.

²⁴⁴ Ibidem, 92.

²⁴⁵ Poslije predaje, Baton Dezidijatski je interniran u Ravenu gdje je vjerovatno i umro. Mesihović, 2011, 10.

V. 3. 5. Posljedice Velikog ilirskog ustanka

Ustanak u Iliriku (6 - 9 god. n. e.) predstavlja jedan od najznačajnijih događaja u historiji odnosa između Rima i etničkih zajednica na Balkanu. Važnost ovog sukoba poprimio je karakter ne samo lokalnog i provincijskog, nego punog većeg i zajedno sa katastrofom u Teutoborskoj šumi²⁴⁶ izazvao je zaustavljanje rimske ekspanzije na prostore sjeverne i srednje Evrope. Osnovna posljedica izbijanja ustanka 6 – 9. god. n. e., na širem geopolitičkom planu bilo je preokretanje toka svjetske historije, i preusmjeravanje rimske vanjske politike na velikim evropskim rijekama Rajni i Dunavu²⁴⁷ Veliki Ilirski ustanak koji je neočekivano počeo vjerovatno je zaustavio konačno pokoravanje Germanije od strane Rimskog carstva. Završetkom ustanka, uzdrmano Rimsko carstvo i njegova vojska se više orijentisala na očuvanje svojih granica.

Šteta učinjena ratom bila je nemjerljiva i zabilježeni su veliki gubici u ljudstvu na obje strane. Tako veliki gubici i šteta izazvana Velikim Ilirskim ustankom nikada više nije zabilježena u historiji ratovanja na Zapadnom Balkanu. Kako bi se olakšala uprava i kontrola, nekada velika provincija Ilirik²⁴⁸ je podijeljena na dvije provincije i to: Gornji Ilirik u južnom i centralnom dijelu nazvanu Dalmacija / *Dalmatia*. i sjevernu provinciju Donji Ilirik nazvanu Panonija / *Pannonia*.²⁴⁹ Prostor Gornje Bosne i teritorije koju su naseljavali Dezidijati pripadao je provinciji Dalmaciji.²⁵⁰

Ustanak je bio jasan pokazatelj Rimljanima da je bilo potrebno podijeliti vojnu upravu nad Ilirikom u dvije pokrajine ne samo radi lakše kontrole već i spriječavanja koncentracije vojne i političke moći jednog legata koji bi komandovao sa pet rimskih legija²⁵¹. Prva praktična mjera nakon Velikog Ilirskog ustanka bila je izgradnja puteva koji su

---

²⁴⁶ Veliki Ilirski ustanak je završen samo nekoliko dana prije nego što će Var izgubiti svoje legije u Germaniji. Džino, 2010, 155.

²⁴⁷ Mesihović, 2011b, 454.

²⁴⁸ Rimljani su naziv Ilirik preuzeli od Grka, koji su u najranije doba tim pojmom označavali samo područje najbliže njihovim sjevernim granicama, ali s vremenom Rimljani su taj pojam u geografskom pogledu znatno proširili, pa i prije nego što su definitivno pokorili ove krajeve. Za njih je Ilirik označavao veliki dio zapadnog dijela Balkanskog poluotoka. *Illyricum* je na samom početku više služio kao etnografska oznaka, da bi kasnije imao više značenje u administrativnom pogledu. Imamović, 1977, 20.

²⁴⁹ Mesihović / Šaćić, 2015, 223.

²⁵⁰ Plinije, III, 147.

²⁵¹ Nakon ustanka Rimljani su u provinciji Dalmaciji držali dvije, a u Panoniji tri legije. Kasnije se spominje 18 kohorti i 4 ale. Isluženi vojnici ovih postrojbi – veterani, imali su pravo valjanog sklapanja braka – *Ius conubii*. Pored ovog prava veterani su imali i pravo na zemlju – *Missio agraria*. Ove privilegije su se vremenom mijenjale, pretvarajući se u pravo na prihod u visini od 2 000 denara, a kasnije i u pravo da kao graničari budu vezani za zemlju. Ovakav sistem je bio opće pravilo u državi. Busuladžić, 2011, 16.

povezivali Salonu sa unutrašnjim dijelom i predstavljali su izuzetno važan korak u procesu romanizacije unutrašnjosti Ilirika.²⁵² O izgradnji puteva i procesu romanizacije Ilirika biće nešto detaljnije objašnjeno u narednim poglavljima. Vrijedi spomenuti da je kroz Gornju Bosnu prolazila cesta *Ad Hedum castellum Daesitiatum*. Ono što je također sigurno jeste činjenica da je prostor Gornje Bosne nakon završetka Velikog ilirskog ustanka postao uklopljen u novi upravni sistem provincije Ilirika. Proces romanizacije postao je uobičajena i prirodna pojava u narednim godinama i stoljećima na području Gornje Bosne što se može pratiti kroz prizmu epigrafskih spomenika i drugih ostataka materijalne kulture.

Rimljani su nakon osvajanja svoj odnos prema domaćem stanovništvu uređivali na poseban način. Na istočnoj obali Jadranskog mora razvoj municipalne organizacije naselja bio je dosta čist i relativno brz. Međutim, u samoj unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, duboko u zaleđu primorskih gradova i na još uvijek nesigurnom području srednje Bosne i gornjeg toka rijeke Bosne, Rimljani nisu žurili s uvođenjem municipalne uprave i s uspostavljanjem viših oblika odnosa sa stanovništvom dezidijatske narodnosne zajednice.²⁵³ Na prostoru Gornje Bosne formirane su dvije municipalne jedinice: *municipium Aquae i municipium Bistuensium*. Dezidijatska *civitas* nakon ustanka nije uništena, niti je dezidijatski narod, bar ono što je od njega ostalo nakon predaje pretvoren u roblje i tako zbrisan sa etnografske karte Balkana o čemu svjedoče epigrafski natpisi u kasnijim stoljećima.²⁵⁴ Čini se da je služenje rimske vojske bio najbolji put koji su slijedili preživjeli Dezidijati i njihovi potomci.

Rimskim pravnim sistemom uspostavljenim nakon velikog Ilirskog ustanka domaće dezidijatsko stanovništvo bilo je svedeno na položaj stranaca (*peregrini*) koji nisu imali nikakva prava u smislu odredaba rimskog građanskog zakona. Domaćem – autohtonom – stanovništvu ostavljena su određena područja lošijeg zemljišta dok su Rimljani prisvojili najplodnija područja.²⁵⁵ Lokalno dezidijatsko stanovništvo našlo se u službi rimskih interesa i zakona.

---

²⁵² Šaćić, 2016, 71.

²⁵³ Ćeman, 2004, 140.

²⁵⁴ Šehović, 2015, 74.

²⁵⁵ Ćeman, 2004, 140.

Prostor Gornje Bosne bio je centar pokretanja ustanka i mjesto odakle je dolazio ilirski narod Dezidijata koji je bio nosioc otpora. Dezidijatski gubici su bili iznimno veći u odnosu na druge narode i bili su iznad eventualnog prosjeka gubitaka koji bi se izračunao na razini cijelog Ilirika. Smatra se da je polovina dezidijatske populacije nestala nakon završetka ustanka. Svemu ovome idu u prilog činjenice da su Dezidijati bili prvi među pokretačima ustanka i posljednji koji su se predali. Iz svojih uporišta pružali su otpor uz stalne gerilske upade koji su se mogli zaustaviti jedino primjenom sistemskog uništavanja.²⁵⁶ Sve navedene činjenice ukazuju na ogromne gubitke u dezidijatskoj zajednici puno veće nego u nekim drugim zajednicama.

Veliki Ilirski ustanak ostavio je velike posljedice na sve one prostore koje je zahvatio, a pogotovo dijelove Gornje Bosne. Rimsko carstvo doživjelo je težak poraz u Germaniji neposredno nakon završetka ustanka u Iliriku i dugo vremena se od toga nije oporavilo. S druge strane nakon više od dvjesto godina pokoravanja Ilirika, rimski državni vrh konačno je mogao zavladata i napraviti sistem upravljanja ilirskom teritorijom koji bi dugoročno garantovao mir i stabilnost provinciji koja je bilo iznimno važna za rimsku državu. Novačenje vojnika, eksploatacija rudnika i povezanost sa istočnim dijelovima Carstva, neosporne su činjenice koje jasno ukazuju na značaj Ilirika. Autohtono stanovništvo uključujući i Dezidijate ušlo je u jedan novi period historije u kojem je postepenom asimilacijom i romanizacijom preuzimalo sve ono „rimsko“ i postajalo dijelom mediteranske civilizacije. Prostor Gornje Bosne se nakon ustanka ubrzano razvijao, a izgradnja putnih komunikacija najviše je uticala na prosperitet i razvoj unutrašnjih dijelova provincije Dalmacije.

---

²⁵⁶ Mesihović, 2011b, 440.

VI. PROCES ROMANIZACIJE STANOVNIŠTVA GORNJE BOSNE

Proces romanizacije²⁵⁷ Ilirika bio je dug koliko i sama rimska vlast u Panoniji i Dalmaciji. Masovni proces romanizacije uslijedio je nakon završetka Velikog ilirskog ustanka, mada treba istaći da je on počinjao i ranije u južnim djelovima Ilirika. Sa sigurnošću se ne može reći da li je romanizacija zahvatila prostore Gornje Bosne prije Tiberijevog panonskog rata (11 – 12. god. p. n. e). Naime, neki podaci koji se odnose na period Velikog ilirskog ustanka (6 – 9. god) ukazivali su na prisutnost romanizacije i u nekom prethodnom periodu prije izbijanja sukoba. Da su rimski uticaji putem trgovačkih veza prodirali i duboko u unutrašnjost, svjedoči podatak Veleja Paterkula da je još i prije okupacije u Panoniji bio poznat „rimski jezik“, a da su mnogi poznavali i „rimsko pismo“.²⁵⁸ Ako se uzme u obzir da je prostor Gornje Bosne sigurno došao pod ingerenciju Rimljana nakon Tiberijevog osvajanja određenih dijelova Ilirika onda bi proces romanizacije započeo još prije vremena Velikog ilirskog ustanka, ali podaci o tome nisu sačuvani, pa taj proces usvajanja pravila, normi i principa mediteranske kulture i civilizacije može se pratiti tek nakon završetka ustanka. On se najbolje manifestovao na primjerima administrativnog uređenja Gornje Bosne, izgradnje cestovne mreže, nastanka municipalnih centara i vojnoj službi lokalnog dezidijatskog stanovništva u pomoćnim rimskim jedinicima širom Carstva.

Dezidijatsko stanovništvo nakon Velikog ilirskog ustanka postalo je uklopljeno u te mediteranske civilizacijske okvire. *Civitas* Dezidijata nakon ustanka, prema pisanju Plinija Starijeg imala je 103 dekurije²⁵⁹ i postala je dijelom Naronitanskog konventa.²⁶⁰ Kod Plinija Starijeg se direktno ne spominje izraz „dezidijatska civitas“, ali iz smisla Plinijevog konkretnog podatka jasno proizilazi i evidentno postojanje formacije koja bi se mogla nazvati dezidijatska *civitas*. Korištenje narodnosnih imena za određivanje civitates jasno dokazuje da

---

²⁵⁷ Pojam romanizacije u nauci se posmatra dijametralno različito. Riječ je o terminu koji je rezultat historijske tradicije devetnaestog stoljeća. Idejni tvorci tog termina su Theodor Mommsen i Francis Heverfield. Za njih je romanizacija bila širenje izvorne rimske kulture na indigene zajednice sa ciljem njihovog kulturnog i političkog uključenja u *populus Romani*. Postprocesualisti i strukturalisti odbacuju ovakvo viđenje zbog toga što ga posmatraju kao produkt imperijalističke historiografije. Nasuprot njih tradicionalisti smatraju da je romanizacija bila izvjestan proces koji se može uočiti u pisanim izvorima poput Tacita ili na epigrafskim spomenicima. Šaćić, 2017, 87.

²⁵⁸ Bojanovski, 1988, 65.; Velej, II, 110.

²⁵⁹ Sredinom 1. stoljeća nove ere dezidijatska *peregrinska civitas* se sastojala od 103 dekurije, pa bi se na osnovu toga dezidijatska populacija u tome periodu mogla procijeniti na oko 26 000 osoba. Mesihović, 2011, 7.

²⁶⁰ Plinije, III, 43.

je za njega narodnosna zajednica koju navodi po imenu i sa brojem dekurija isto što i peregrinska *civitas*.²⁶¹

Najbolji primjeri romanizacije i načina na koji su Rimljani provodili ovaj proces jesu novoformirani gradovi i gradske institucije od čega nije bilo izuzeto ni gornjobosansko područje. Prva dva vijeka nove ere, u vrijeme kad je rimska država bila u stanju da pomogne uvođenje osvojenih zemalja u proces stabilizacije političkih i ekonomskih prilika, označavaju period intenzivnije romanizacije i urbanizacije u provinciji Dalmaciji. Međutim proces razvijanja gradskog života nije išao istim tempom i nije pokazao istu snagu djelovanja u svim krajevima Dalmacije i njene unutrašnjosti. To se najbolje vidi iz kontinuiteta i razmještaja naselja. Gradski život je imao pogodnije uslove za razvitak u primorju i u pristupačnijim krajevima unutrašnjosti Dalmacije, dok su planinske i teže pristupačne oblasti ostale izvan vidnijeg domašaja rimskih uticaja.²⁶² Formiranjem novih gradova i municipalnih centara, Rimljani su nastojali još više civilizovati autohtono ilirsko stanovništvo.

Romanizacija na prostoru Gornje Bosne najbolje se može pratiti putem formiranja municipalnih jedinica. Na osnovu sačuvanih epigrafskih spomenika i drugih nalaza moguće je zaključiti da su na teritoriji Gornje Bosne formirane dvije municipalne jedinice, *Aquae* na prostoru današnje Ilidže i *municipium Bistuensium* za kojeg još uvijek nije utvrđena tačna lokacija. Epigrafski spomenik iz Krivoglavaca²⁶³, koji je potvrdio da je *municipium Aquae* dobio taj rang u drugom stoljeću nove ere važan je također i zbog toga što spominje elemente postojanja razvijenog sistema lokalne samouprave što je u suštini jedan od oblika romanizacije. Na natpisu su uklesane sve poznate magistrature koje su karakteristične za rimsku lokalnu upravu odnosno municipije kao što su: dekurion, kvestor, kvatrovir, kvinkenal i edil.²⁶⁴

Rimski uticaj na prostoru Gornje Bosne vidljiv je i na primjerima građevinskih objekata sagrađenih neposredno nakon osvajanja. Ostaci rimske arhitekture objekata

---

²⁶¹ U najkraćim crtama predstavljeno, peregrinska *civitas* je autonomna upravno - administrativna jedinica koja je teritorijalno omeđena, i koja predstavlja postojanje određene domorodačke zajednice narodno - političkog tipa u okvirima Rimskog carstva. Kao takva ona je od strane rimske oficijalne politike jasno prepoznata, imenovana i definisana, sa svim svojim pravima, obavezama, ingerencijama i odgovornostima u odnosu prema državi u cjelini. Mesihović, 2007, 619 – 620.

Isti autor navodi kako „dekurija“ odgovara skupu od deset familija, pa se na osnovu usporednih analiza može pretpostaviti da prosječna veličina gornjoilirske „familije“ iz vremena Plinija Starijeg iznosi oko dvadeset i pet osoba. Mesihović, 2011c, 56.

²⁶² Pašalić, 1960, 84.

²⁶³ AE2006, 1022

²⁶⁴ Šaćić Beća, 2018, 154 – 155.

različitog karaktera, te drugi sitni nalazi pronađeni su u Blažuju, Osijeku, Hrasnici, Naklu kod Vojkovića, Švrakinom Selu, uz potok Jošanica i uz sumporno vrelo u Gornjoj Vogošći, na Stupu, Gradcu kraj Hadžića, na Debelom brdu i još nekim manjim lokacijama.²⁶⁵ U predrimsko doba Iliri su svoje građevine pravili uglavnom od zemlje, lomljenog kamena u sistemu suhozida, ilovače i drveta. Rimljani su donijeli nešto novo u upotrebi različitih tehnika i materijala. Počeo se koristiti vapnenac, opeka i obrađeni kamen.²⁶⁶

Proces romanizacije nije bio jednostran. Rimljani su od pokorenih zajednica apsorbirali u svoj habitus određene kulturološke parametre autohtonih zajednica. To se može vidjeti na primjeru unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije gdje je u vrijeme Flavijevaca (69. god. n. e. – 96. god. n. e.) glavni nositelj rimske vlasti u municipijima bila lokalna aristokracija. Primjetno je da Rim u drugoj polovini prvog stoljeća prelazi sa uređenja koje se zasnivalo na peregrinskim *civitas* na municipalno uređenje.²⁶⁷ Prerastanje peregrinskih zajednica u municipije, to jest u autonomne gradove označava najveći domet romanizacije i provincijalizacije, iako je u novoformiranim municipijima građanski status njegovog stanovništva i dalje bio različit s obzirom da su mnogi ostali *peregrinima*²⁶⁸ sve do Karakaline reforme. Municipijima su postajale one *civitates* u kojima je zbog romanizacije toliko porastao broj domaćih građana s rimskim *civitetom* (građanstvom) da su oni sami mogli upravljati gradom i njegovim teritorijem, dakako, uz izvjesne ingerencije centralne vlasti, kao što su sigurnost, o čemu se brinu konzularni beneficijari, nadzor nad gradskim finansijama, pa institucija patronata i razne zajedničke službe, već prema ugovoru o savezništvu, ili su to tražile nove prilike i potrebe.²⁶⁹ Ovaj proces municipalizacije od kojih nije bila izuzeta ni Gornja Bosna jedino je moguće pratiti na osnovu epigrafskih spomenika i drugih artefakata koji bi mogli ukazivati na postojanje municipalnih centara.²⁷⁰ U prvom redu se to odnosi na

---

²⁶⁵ Čeman, 2004, 156.

²⁶⁶ Busuladžić, 2011, 34.

²⁶⁷ Šaćić, 2016, 87.

²⁶⁸ Stanovništvo koje nije posjedovalo rimsko građanstvo.

²⁶⁹ Bojanovski, 1988, 71.

²⁷⁰ [---] *Vict[orino] dec[urioni] m[unicipii] Aq[uae] fili[o]q[ue] infelicissi / [mo] vixit ann[os] X(!) me(n)s(es) L(?)I(!) dies XIII et Ulp[iae] Galli(a)e / [coniugi?] in[comparabili]. P[ubli]us Ael[ius] Victorinus / [---] q[uaestor] III[II]vir q[ui]nq[ue]uennalis ed(!) sibi vi(v)us fecit (AE 2006, 1022); Apollin[i] / Taden[o]. / Charmidis / col[oniae] d[onum] d[edit] (CIL III, 13858 = ILJug I, 92); Imp[er]atori [C[ae]sari] C[ai]o Valer[io] / Diocletian[o] / P[ro]v[inc]ia F[elici] Invi[c]to / Aug[ust]o⁵ / r[es] p[ub]lica Aq[ua]r[um] S[---] (AE 1937, 0248 = ILJug III 1578).*

Aquae, rimsko naselje smješteno u današnjoj Ilidži kod Sarajeva i municipijum *Bistuensium*²⁷¹ za koji još uvijek nije utvrđena jasna lokacija.

Nakon rimske okupacije Dezidijati su u svojoj vlastitoj zemlji tretirani kao stranci (*peregrini*). To su oni u duhu rimskog državnog prava ostali kroz čitavo razdoblje ranijeg Carstva, a dobrim dijelom sve do Karakaline reforme iz 212. godine.²⁷² Prostor Gornje Bosne također je zahvatio proces propadanja rodovskih zajednica, a već od drugog stoljeća javljaju se i domoroci kao rimski građani. Na sarajevskom području evidentiran je veliki broj domorodaca sa rimskim građanstvom koji nose ulpijevsko gentilno ime, što dokazuje da je primanje građanstva za vrijeme Trajana u dobroj mjeri zahvatilo i ove prostore.²⁷³ Najbrojniji sloj domorodaca s rimskim građanstvom su *Aueli*. Bojanovski također navodi mogućnost da je dijeljenje građanstva za vrijeme Marka Aurelija bilo povezano sa reorganizacijom rudarstva na prostoru Dalmacije i Panonije.²⁷⁴ Po Karakalinoj konstituciji u isto su vrijeme i sve autonomne *civitates peregrinorum* prerasle u municipalne teritorijalno - političke zajednice.²⁷⁵

Autohtono stanovništvo sa prostora Gornje Bosne dolaskom Rimljana postepeno je prihvatilo latinski jezik i pismo. To se vidi na osnovu epigrafskih spomenika na kojima je tekst pisan tim pismom. Također, iako su to spomenici domaćeg stanovništva na njima se pojavljuju rimska imena.²⁷⁶ Religija je izuzetno važan segment kulturne romanizacije. Kada su Iliri pokoreni od Rimljana, uz ostale promjene do kojih je tada došlo, i njihova religija je doživjela velike promjene. Tada se ilirska domaća božanstava poistovjećuju sa rimskim, što predstavlja jasan dokaz o procesu romanizacije od kojeg nije bilo izuzeto ni gornjobosansko stanovništvo. U tom periodu romanizacije javlja se veliki broj kulturnih spomenika na kojima se spominju razna božanstva. Mada su ti spomenici pisani isključivo latinskim jezikom i ako se tu spominju rimska božanstva, u nekim slučajevima, bilo na kulturnim reljefima ili na tim epigrafskim spomenicima, mogu se prepoznati domaća božanstva. Jasno je da se tu radi o *interpretatio Romana*, pojavi koja je karakteristična bila za sve rimske provincije.²⁷⁷

---

²⁷¹ *CIL III*, 12761 = *CIL III*, 12761 + p. 2256 = *ILJug I*, 103; *CIL III*, 12765 = *ILJug I*, 101; *CIL III*, 12766 = *CIL III*, 12762 = *ILJug III*, 1610; *CIL III*, 12763; *AE* 1983, 740; *ILJug III*, 1756; *AE* 1910, 0212 = *ILJug III*, 1755; *ILJug III*, 1753.

²⁷² Bojanovski, 1988, 146.

²⁷³ Mesihović, 2007, 666 – 667.

²⁷⁴ Bojanovski, 1988, 151.

²⁷⁵ *Ibidem*, 147 – 148.

²⁷⁶ Šaćić, 2016, 330.

²⁷⁷ Imamović, 1977, 54.

U Lepenici, Blažuju i Zenici pronađeni su spomenici koji potvrđuju prisutnost kulta Silvana i Dijane na području Gornje Bosne. U istoj oblasti interesantno je posmatrati raširenost kulta Apolona o čemu svjedoče dva pronađena epigrafska spomenika sa Ilidže.²⁷⁸ Posebno je zanimljiv spomenik s posvetom *Apolonu Tadenusu*. Njegova interpretacija različito je prikazana u radovima autora koji su se bavili ovom temom.

Vojska je također znatno doprinijela procesu romanizacije gornjobosanskih prostora. Naseljavanje veterana na prostoru današnjeg Sarajevskog polja veže se za fazu zajedničke vladavine Marka Aurelija i Lucija Vera, te samostalnu vladavinu Marka Aurelija. Marko Aurelije se mogao odlučiti na kolonizaciju izvjesnog broja veterana na Sarajevskom polju da bi time ojačao ne samo nukleus rimskih građana, nego da bi zaštitio i *municipium Aquae*, koji je ležao na važnom prometnom i strateškom položaju.²⁷⁹ Šaćić Beća, ipak navodi činjenicu da se u ovom periodu naseljavanje rimskih veterana dovodi u vezu sa povoljnim uvjetima za život i liječenjem, koje je omogućavala blizina termalnih izvora i banjaskih liječilišta u urbanom dijelu rimske Ilidže.²⁸⁰

Rimsko provincijalno stanovništvo Gornje Bosne nastajalo je postupnom simbiozom lokalnog stanovništva koje je dobilo rimsko građanstvo i usvojilo tekovine antičke kulture sa doseljenicima najrazličitijeg etničkog porijekla. Ovo stanovništvo se primarno vezalo za tradicije rimske države i naroda, njegovu historiju i institucije, dok je veza sa dezidijatskim precima i njihovom narodnosnom i političkom tradicijom bitno izgubila na svojoj vrijednosti.²⁸¹ Proces romanizacije predstavljao je postepeni nestanak dezidijatske zajednice, a on se najviše ogleda u činjenici dobivanja rimskog građanstva koje je svojim ediktom naredio Karakala 212. godine nove ere. Ipak sasvim novi period za stanovništvo Gornje Bosne predstavljao je konačan ulazak u okrilje rimskih zakonskih okvira. Dolaskom Publija Kornelija Dolabele, namjesnika Ilirika u periodu od 14. do 20. godine nove ere započeo je ubrzan komunikacijski razvoj Ilirika, a veoma bitno čvorište u tim novoizgrađenim putnim komunikacijama predstavljali su i dijelovi Gornje Bosne.²⁸² Pomen mogućeg dezidijatskog centra kao i uloga dezidijatskog stanovništva u rimskoj vojsci detaljno su obrađene teme u narednim poglavljima.

---

²⁷⁸ ILJug III, 1579.; CIL III, 13858; ILJug I, 92.

²⁷⁹ Bojanovski, 1988, 150.

²⁸⁰ Šaćić Beća, 2018, 155.

²⁸¹ Mesihović, 2007, 677.

²⁸² Ibidem, 2010b, 100.

VI. a. Dezidijati kao pripadnici rimske vojske

Učešće Dezidijata u rimskoj vojsci izuzetno je važno pitanje za izučavanje prostora Gornje Bosne u rimskom principatu budući da se tako širio rimski kulturno – politički utjecaj na pripadnike tog autohtonog naroda. Rimska vojska je u velikoj mjeri doprinijela procesu romanizacije Dezidijata i drugih naroda zapadnobalkanskog porijekla. Novačenja vojnika sa prostora Ilirika i Gornje Bosne vjerovatno su počela još prije vremena Velikog ilirskog ustanka, a antički izvori koji su ovu pojavu na nekim mjestima spominjali idu u prilog ovoj činjenici. Učešće ilirskih naroda u ratovima koji su vodili Rimljani bilo protiv zajedničkog neprijatelja ili između sebe u unutrašnjim ratovima može se pratiti još od građanskog rata Cezara i Pompeja koji je uvukao i primorske narode Ilirika.²⁸³ Također, u doba svog prokonzulata Gaj Julije Cezar novačio je ilirsko stanovništvo za borbu protiv Pirusta i Delmata.²⁸⁴ Isto tako se sa sigurnošću zna da je neposredno pred bitku kod Akcija, Oktavijan koristio u svojim snagama kontigent sastavljen od vojnika koji su bili Liburni.²⁸⁵

Velej Paterkul pomenuvši početak ustanka negdje na gornjobosanskom prostoru navodi pobunu većeg kontigenta lokalnih auxilijarnih jedinica.²⁸⁶ Gotovo sigurno su u ovom auxilijarnom kontigentu bili i Dezidijati, i to vjerovatno u znatnom broju, uključujući i Batona. Iako o tome nema izričitih podataka, Baton Dezidijatski je možda i ranije bio angažovan u vojsci Rimskog carstva. Nakon sloma organizovanog ustaničkog otpora politika novačenja je nastavljena. Do danas su otkrivena dva natpisa na kojima se izričito spominju osobe, zajedno sa svojom dezidijatskom pripadnošću, koje su bile u sastavu vojnih snaga Carstva. Naravno, mnogi drugi Dezidijati su služili u jedinicima rimske armije.²⁸⁷

Kako bi se vidjelo na koji način su lokalni Iliri odlazili u službu rimske vojske potrebno je prvo upoznati se sa sistemom pomoću kojeg je sve to funkcionisalo u Rimskom carstvu. Velej Paterkul je dao poprilično utemeljene dokaze da je zaposjedanje Ilirika odnosno dijelova Gornje Bosne značilo i jačanje rimske vojske. Sigurno je da su dugogodišnji ratovi Ilira sa Rimljanima omogućili veoma dobro poznavanje ilirskih snaga i sposobnosti ovdašnjih

---

²⁸³ Opredijeljeni za jednu ili za drugu stranu, stanovnici Ilirika pokazali su se vrlo korisnim za obje strane: Histri, sjeverni dio Liburna i Delmati pristali su uz Pompeja, a stanovnici jugoistočne Liburnije i većih rimskih enklava na obali stali su uz Cezara. Domić Kunić, 1995-96, 40.

²⁸⁴ Domić Kunić, 1988, 84.

²⁸⁵ Wilkes, 1969, 136.

²⁸⁶ Velej, 2, 110.

²⁸⁷ Mesihović, 2010, 67.

vojnika.²⁸⁸ Augustova vojna reforma i uvođenje auksilijarnih odreda ogledala se u formiranju konjaničkih ala i pješadinskih kohorti, sačinjenih od stanovništva koje nije posjedovalo rimsko građanstvo.²⁸⁹

Nakon završetka Velikog ilirskog ustanka 9. god. n. e. i konačnog osvajanja Ilirika, rimska država nastojala je u svoj vojni sistem inkorporirati zatečeno lokalno stanovništvo, kako u kopnenu vojsku tako i u mornaricu. U svrhu toga je formirano više auksilijarnih kohorti koje su često svoje ime dobijale zahvaljujući etničkom sastavu. Ilirski regruti su odlazili obično u krajeve gdje bi bile već stacionirane kohorte koje su činili njihovi sunarodnjaci, a time se vjerovatno nastojala očuvati etnička komponenta kohorti. *Peregrini*, koji su živjeli u sklopu Rimskog carstva i nisu posjedovali *civitet* (rimsko građanstvo), novačeni su u auksilijarne kohorte i ale. Još od cara Klaudija brojni su Iliri služili i u floti, kako ravenskoj tako i mizenskoj²⁹⁰, o čemu ima dosta podataka iz obje provincije Ilirika.²⁹¹

Vojna služba u rimskoj vojsci trajala je 25 godina, međutim mnogi nisu uspijevali da završe svoj vojni rok i dobiju željene privilegije.²⁹² Mladi Dezidijati i drugi stanovnici provincije Ilirik, većinom su se prijavljivali dobrovoljno, privučeni uzbuđenjima koja je obećavao vojnički život i nemalim pravima, te zakonskim povlasticama koje su dobivali po otpustu iz vojne službe.²⁹³ Iz tadašnje perspektive gledano odlazak u vojsku predstavljao je obećavajući put kojim bi se vodio neki stanovnik Gornje Bosne. Neposredno nakon završetka Velikog ilirskog ustanka i konačnog pokoravanja dezidijatskog naroda od nadmoćnijeg neprijatelja, jedna od mogućnosti za dobivanje rimskog građanstva do Karakalinog edikta 212. god. n. e. bila je višegodišnja služba u rimskoj vojsci.

Potvrdu o služenju rimske vojske ostavili su i natpisi (vojničke diplome²⁹⁴) na kojima je moguće pratiti i dezidijatsko ime. Jedan od tih natpisa pronađen je u *Herculaneumu* u Italiji koji je u vrijeme nastanka natpisa pripadao I. italskoj regiji *Latium et Campania* i spadao je u jedno od prosperitetnih naselja, između *Neapolisa* (Napulj) i Pompeja. Zajedno sa Pompejima ovo naselje je stradalo prilikom velike erupcije Vezuva 79. god. n. e.. *Herculaneum* se nalazio u blizini Misenuma, baze rimske ratne mornarice. I pored određenih problema u citiranju

---

²⁸⁸ Domić Kunić, 1995 - 1996., 40.

²⁸⁹ Wilkes, 1969, 137.

²⁹⁰ Glavna baza mizenske flote bila je luka u Misenu, na sretno odabranome mjestu zahvaljući čemu je *classis Misenum* ubrzo postala jačom i važnijom od konkurentске *classis Ravennatum*. Domić Kunić, 1995 - 96, 43.

²⁹¹ Bojanovski 1988, 358.

²⁹² Domić Kunić, 1988, 110.

²⁹³ Ibidem, 1995 - 96, 51.

²⁹⁴ Diplome su legalizovani prijepis carskog dekreta s izvornika koji se nalazio u Rimu na javnome mjestu, a kojim se isluženim vojnicima, dodjeljuju određena prava i zakonske povlastice. Miškin, 1997/8, 84.

samog natpisa zahvaljujući elektronskom izdanju *Corpus Inscriptiones Latinarum*, moguće je sagledati cijeli tekst.²⁹⁵

Latinski tekst:

*Imp(erator) Vespasianus Caesar August(us) / tribunic (ia) potest(ate) co(n)s(ul) II / veteranis qui militaverunt in leg(ione) / II Adiutrice Pia Fidele qui vicena / stipendia aut plura meruerant / et sunt dimissi honesta missione / quorum nomina subscripta((ta su))nt ip/sis liberis posterisqu((e e))orum / civitatem dedi et conubium cum / uxoribus quas tunc habuissent / cum est civita((s)) iss data aut siqui / caelibes essent cum iis quas postea / duxissent dumtaxat singuli / singulas a(nte) d(iem) Non(is) Mart(is) / Imp(erator) Vespasiano Caesare Aug(usto) II / Caesare Aug(usti) filio Vespasiano co(n)s(ulibus) / t(abula) I pag(ina) V loc(o) XXXXVI / Nervae Laidi filio Daesitiati / descriptum et recognitum ex tabula / aenea quae fixa est Romae in Capi/tolio in podio arae gentis Iuliae / latere dextro / ante signum Lib(eri) Patris // c(ai) Helvi Lepidi Salonitani / Q(uinti) Petroni Musaei lades/tini / L(uci) Valeri Acuti Salonit(ani) / M(arci) Nassi Phoebi Salonit(ani) / L(uci) Publici Germuli / Q(uinti) Publici Macedonis / Neditani / Q(uinti) Publici Crescentis*²⁹⁶

---

²⁹⁵ Mesihović, 2009, 2.

²⁹⁶ *CIL X*, 1402; Dović Kunić, 1995 – 1996, 64.

Prevod prema Mesihoviću:

„Imperator Vespazijan Cezar August, tribunske vlasti, konzul drugi put, veteranima koji su se borili u II. legiji Adiutrix „Vjerne i Odane“, koji su odslužili 20 stipendija (godina) ili više i časno su otpušteni, čija imena su dole potpisana, njima, djeci i potomcima daje građanstvo i pravo zakonitog braka sa suprugama koje su tada imali ili ako su bili samci sa onima koje su poslije doveli, naravno pojedini sa pojedinom. Prije martovskih nona, za konzula Imperatora Vespazijana Cezara Augusta drugi put i cezara, sina Augusta, Vespazijana (Vespazijanov sin Tit). (Bakrena) ploča 1. strana 5. mjesto 46, Nervi sinu Laide, Dezidijatu. Prepisano i provjereno sa bakrene ploče koja je pričvršćena u Rimu, na Kapitolu na podnožju are roda Julijevaca, sa desne strane. Ispod potpisi (svjedoci) : Gaj Helvije Lepid Salonitanac, Kvint Petronije Musej Jadestinac, Lucije Valerije Akut Salonitanac, Marko Naso Febi Salonitanac, Lucije Publik Germul, Kvint Publik Makedonac, Neditan Kvint Publik Kreskent.²⁹⁷

Važnost ovog natpisa ogleda se u činjenici da je pomoću njega moguće pratiti vojničku karijeru jednog stanovnika Gornje Bosne u rimskoj vojsci. Nerva, sin Laide za vrijeme drugog konzulata cara Vespazijana časno je otpušten iz vojske i nagrađen rimskim građanstvom. Pored njega u natpisu se kao svjedoci toga čina spominju i drugi rimski građani, koji su bili većinom balkanskog porijekla, pa se tako nailazi na čak trojicu Salonitanaca, jednog Zadrana i jednog Makedonca. Mesihović navodi posebnu zanimljivost u kontekstu razumijevanja razvoja svijesti o pripadnosti i identitetima unutar dezidijatske narodnosne zajednice za koju najbolji primjer predstavlja izvjesni Nerva, sin Laide koji je vrlo moguće bio jedan od učesnika Velikog ilirskog ustanka. Ako bi ova pretpostavka bila tačna, to bi onda bio vrijedan izvorni pokazatelj o transformiranju identiteta ilirskih domorodaca i izgrađivanju

---

²⁹⁷Mesihović, 2009, 3.

lojalnosti i osjećaja pripadnosti prema rimskoj državi.²⁹⁸ Dezidijatski veteran (Nerva, Laidov sin, Dezidijat) je za života primio svoju diplomu, pa podatak o njegovoj doživljenoj dobi ostaje nepoznat, ali je vjerovatno riječ o polovini prvog stoljeća nove ere.²⁹⁹ Upravo je ovaj natpis jasan primjer romanizacije i na osnovu njega je moguće pratiti tempo kojim je ona napredovala među stanovništvom Gornje Bosne. Pored velikog značaja za sagledavanja procesa romanizacije, natpis može poslužiti i u proučavanje onomastike dezidijatske zajednice tokom prvog stoljeća nove ere. Ime veteranovog oca Laide je domaćeg porijekla dok sam veteran ima rimsko ime Nerva. Na ovom primjeru se jasno može prepoznati početna faza romanizacije u kojoj starije generacije imaju ime indigenog porijekla, a potomci imaju već rimska imena iako nemaju rimsko građanstvo.

Najjači faktor romanizacije je bila služba u vojsci po udaljenim garnizonima Carstva. Pored Nerve, sačuvani su podaci i o još jednom vojniku dezidijatskog porijekla koji se i dalje vodio pod svojim etnikom *Daesitias*.³⁰⁰ Zahvaljujući natpisu pronađenom u Gardunu zna se za Dezidijata koji je kao konjanik služio u auksilijarnom sastavu oružanih snaga Rimskog carstva.

Latinski tekst:

*Jemans / Platoris / ((Da))esitias vexill(arius) / ((e)) quit(um) coh(ortis) I
Belgar(um) / turma Valeri / Proculi ann(or)um XLV / stipendior(um) XXIV h(ic)
s(itus) e(st) / fieri curavit Iulia Ves() / coniunx*³⁰¹

Prevod prema Mesihoviću:

„Temans, sin Platora Dezidijat, veksilijar konjanik Prve belgijske kohorte, turma Valerija Prokula, godina 45. u službi 24 godine na ovom mjestu. Za učiniti (spomenik) se pobrinula Julija Vesa, supruga³⁰²

---

²⁹⁸ Mesihović, 2011, 18 – 19.

²⁹⁹ Domić Kunić, 1995 / 1996, 61.

³⁰⁰ Bojanovski, 1988, 147.

³⁰¹ *CIL III*, 9739; Domić Kunić, 1988,97; Mesihović, 2009, 5; Matijević, 2011, 191.

³⁰² Mesihović, 2009, 5.

Riječ je o epitafu izvjesnom Temansu, sinu Platora, Dezidijatu, veteranu konjaniku I. belgijske kohorte turme Valerija Prokula, koji je umro u 45. godini. Za podizanje epigrafskog spomenika se pobrinula supruga Julija Vesa koja je bila rimska građanka, ali gotovo sigurno domorodačkog porijekla. Temans je u vojnu službu ušao sa 21 godinom starosti, a nakon završetka redovne vojne službe vjerovatno je i sam Temans postao rimski građanin. Nakon penzionisanja odnosno prelaska iz redovne vojne službe u sastav veksilijara, Temans Platorov je nastavio živjeti u okolini vojnog logora *Tilurium* i nije se vratio u gornjobosansko područje. *Cohors I. Belgarum equitata* je izvorno bila konjička auksilijarna jedinica koja je došla u ilirske zemlje za vrijeme Velikog ilirskog ustanka. Unovačena je najvjerovatnije u centralnim predjelima južne Britanije.³⁰³ Vremenom se njen belgijsko – galski identitet zadržao samo u imenu, dok je njen sastav bio uglavnom popunjavan novačenjem od lokalnih populacija.³⁰⁴

Problem koji predstavlja ovaj natpis jeste pitanje Prokulova građanstva. Iz njegove troimenske formule jasno je da se radi o vojniku koji je imao rimsko građanstvo. Spomenik je oštećen na mjestu gdje bio uklesan očevo pramenom. Naučnici su davali različite prijedloge u svojim restitucijama natpisa, a saznanja o Valeriju Prokulu prema mišljenju Matijanića može upotpuniti jedna stela iz Garduna koja je pripadala Platorovu sinu, čije je ime završavalo na – *emans*, a koji je služio kao veksilarij u turmi Valerija Prokula. Matijanić dalje navodi da su ovo dvije vjerovatno iste osobe sa salonitanske stele.³⁰⁵

Navedena dva natpisa jasno oslikavaju proces romanizacije stanovništva gornjobosanskih oblasti. Pored velikog značaja za sagledavanje procesa romanizacije, dva natpisa u kojima se spominju Nerva i Temans potvrđuju činjenicu o odlascima i služenju rimske vojske dezidijatskog stanovništva širom Carstva. Ne treba odbaciti mogućnost da među auksilijarima koji svoju pripadnost vežu za provinciju Dalmaciju ima Dezidijata sa prostora Gornje Bosne jer su se kao i pripadnici drugih naroda iz njihove provincije mogli deklarirati kao Dalmata / Delmata. Taj pojam se često koristio za administrativnu, a ne narodnosnu pripadnost.³⁰⁶ Također dešavalo se da vojnici svoja lična ilirska imena, svojstvena između ostalog i Dezidijatima, prevode na latinski jezik npr. *Aplis – Maximus* (Najveći), *Temans – Celer* (Brzi).³⁰⁷ Takav vid romanizacije je zaigurno utjecao da je sačuvano malo dokaza o novačenju Dezidijata iako su oni kao jedan od najbrojnijih ilirskih naroda sasvim

---

³⁰³ Matijević, 2011, 183.

³⁰⁴ Mesihović, 2009, 5.

³⁰⁵ Matijević, 2011, 191.

³⁰⁶ Domić Kunić, 1995 – 1996, 56.

³⁰⁷ Ibidem, 54.

sigurno značajno doprinijeli popunjavanju delmatskih i drugih kohorti. Stoga je izvjesno da je sve do donošenja *Constitutio Antonianae* 212. godine nove ere odlazak u pomoćne vojne jedinice Rimskog carstva bio česta pojava prisutna kod Dezidijata. Na taj način moguće je još uvijek pratiti pomen imena dezidijatskog etniciteta koji je polahko nestajao, a Carstvo je s ilirskim auksilijarima koji su služili vojsci u svim dijelovima Rimskog carstva dobivalo provjeren i uspješan vojni kadar.

VI. 1. Rimske komunikacije u gornjem toku rijeke Bosne

Opće je poznata činjenica kako su ceste koje su gradili Rimljani imale, zahvaljući svojoj vojnoj, gospodarskoj i političkoj namjeni, presudnu ulogu u širenju i održavanju rimskog uticaja u Iliriku. Slobodno se može reći da su u doba Rimskog carstva, te cestovne mreže sa svom praćenom infrastrukturom bile, pored gradova, najočitije svjedočanstvo jedne kulture i civilizacije. Stoga su i danas rimske ceste među najbolje očuvanim ostacima rimskog uticaja i vladavine ilirskim prostorom.³⁰⁸ Izgradnja cesta bila je jedna od osnovnih i prvih faza romanizacije koja je započeta na gornjobosanskom prostoru. Vjerovatno su prije završetka ustanka postojale ceste kojima su se služili stanovnici Gornje Bosne i oni koji su se njima kretali, a prvi podatak o gradnji rimske ceste koja je uključivala i oblasti Gornje Bosne je ona koja je vodila iz Narone prema Nevesinjskom polju i Konjica za region srednje Bosne. Ta cestovna mreža se kod Sarajevskog polja račvala u dva pravca. Jedan krak je vodio u rudarsku oblast Fojnice i Kreševa, a drugi za istočnu Bosnu, odnosno tamošnje rudnike srebra. Njena gradnja je vjerovatno započela još u Augustovom periodu, kako bi se moglo zaključiti prema jednom miljokazu koji je nađen u dolini Trešanice kod Konjica, na kojem stoji „*divo Augusto*“.³⁰⁹

Ipak, glavne cestovne mreže u unutrašnjosti provincije, posebno u područjima Gornje Bosne, napravljene su u prvim godinama Tiberijeve vladavine, u vrijeme agilnog carskog namjesnika Publija Kornelija Dolabele (14. – 20. god. n.e.). Pripreme za izgradnju vjerovatno su počele za vrijeme vladavine Augusta Oktavijana, ali je sama izgradnja započela nakon njegove smrti.³¹⁰ Za vrijeme Publija Kornelija Dolabele izgrađene su ceste na čijim obrisima

---

³⁰⁸ Gračanin, 2010, 9.

³⁰⁹ CIL III, 10164, Pašalić, 1960, 61.; Imamović, 1985, 32.

³¹⁰ Bojanovski, 1974, 15.

su nastale ove današnje. Za tih šest godina Dolabelinog namjesništva izgrađeno je oko 813 kilometara rimskih puteva³¹¹, a u ovoj impozantnoj brojci jedan dio su predstavljali i oni putevi koji su prolazili gornjobosanskom teritorijom. Publije Kornelije Dolabela je ušao u historiju kao namjesnik Ilirika za čije vrijeme je izgrađena prva cestovna mreža koja je povezivala jadransko – dinarske prostore i međusobno i sa primorjem i sa ostatkom svijeta. Motive za izgradnju cestovnih mreža pored uvezivanja čitavog Ilirika bili su inspirisani i osiguravanjem mira među ilirskim zajednicama.³¹²

Zbog svog povoljnog položaja spajajući Dalmaciju sa Panonijom i nalazeći se između važnijih rudarskih oblasti, prostor Gornje Bosne je predstavljao trasu važnih rimskih komunikacija. Kada je u pitanju sarajevsko područje ono je još od neolita bilo komunikaciono raskršće, a komunikacije koje su dolazile sa srednjeg Jadrana duž Neretve i istočne Hercegovine dolazile su do pritoka Bosne i same rijeke. Raspored nalaza rimske građevinske djelatnosti, jasno ukazuje da je glavni pravac rimskog puta u kakanjsko - vareškoj i brezanskoj oblasti pratio tok rijeke Bosne, i to od ulaska u kakanjsku zonu do sarajevskog polja. Kao potvrda ovoj tezi može poslužiti i nalaz miljokaza u Karaulskom polju, koji je upotrijebljen kao nišan (nadgrobni spomenik), a čini se da je kao miljokaz služio i jedan nišan iz Ahatovića kod Reljeva.³¹³

Od magistralnih cesta koje je Dolabela izgradio, a koje su prolazile preko današnjeg bosansko – hercegovačkog područja i koje su odigrale važnu ulogu u privrednom životu rimske BiH, jesu ove:

1. *Ad Hedum castellum Daesitiatum*

2. *Ad fines provinciae Illyrici*

3. *Ad Bathinum Flumen*

4. *Ad imum montem Ditionum Ulcirum*

Pored ovih magistralnih cesta bilo ih je još nekoliko za koje se zna preko itinerara, osobito *Itinerarium Antonini*³¹⁴ te *Tabule Peutingeriane*.³¹⁵ Kako bi uopšte mogli analizirati

---

³¹¹ Imamović, 1985, 33.

³¹² Mesihović, 2014, 67.

³¹³ Ibidem, 2007, 966.

³¹⁴ Smatra se da je nastao za vrijeme Karakale, odakle mu potiče i naziv, te da je redigiran osamdesetih godina 3. stoljeća. Sadrži tekstualni popis putnih stanica po rutama s oznakom udaljenosti među stanicama u miljama. Arheološki leksikon, 1988 I, 153.

cestovnu mrežu Ilirika i prostora Gornje Bosne neophodno se osvrnuti na izvore koji su o tome pisali. Solinski natpisi važan su izvor ne samo za proučavanje mreže prvih rimskih komunikacija u unutrašnjosti provincije Dalmacije, nego i za poznavanje topografije ove pokrajine. Od pisanih antičkih izvora za topografiju rimske provincije Dalmacije najvažniji su Ptolomejeva *Geografija*³¹⁶ i kartografski priručnici. Spomenuti *Itinerarium Antonini* i *Tabule Peutingeriane* nastali su kompilacijom nekih ranijih itinerara i predstavljaju također veoma značajan izvor.³¹⁷ Ipak, navedeni izvori nisu kompletni, te se u nekim podacima oni i razlikuju, a neke značajne informacije konkretno za prostor Gornje Bosne čak i ne spominju, pa se dobivene informacije trebaju tumačiti dosta oprezno.

Za dijelove Gornje Bosne najvažnija je cesta koja je vodila do dezidijatskog kaštela *Heduma*. Prema solinskom natpisu³¹⁸, rimska cesta vodila je od provincijske prijestolnice Salone do dezidijatskog kaštela *Heduma Casteluma Daeistiatuma* i izgrađena je 19 / 20 god. n .e.. U prostoru srednje Bosne od ove ceste se odvajao jedan putni ogranak koji je išao od tačke na rijeci Bosni gdje se nalazila granica između dvije ilirske civitates (Breuka i Oserijata). Ove ceste su bile samo ogranci velike i veličanstvene putne mreže koja je nastala za vrijeme i pod upravom provincijskog namjesnika Publija Kornelija Dolabele.³¹⁹

Rudarska cesta koja je većim svojim dijelom prolazila kroz prostore Gornje Bosne jeste cesta Salona – Argentaria. Prema podacima *Tabulae Peutingeriane* vodila je trasom *Salona XVI Tilurio XXII Ad Libros IX In monte Bulsinio VI Bistue Vetus XXV Ad Matricem XX Bistue Nova XXIV Stanecli*³²⁰...*Argentaria*. Ne računajući udaljenost između ove dvije stanice jer na tabuli nisu unesene, cesta je bila duga CXXII rimskih milja, što iznosi otprilike oko 183 kilometra. Krajnji cilj ove ceste bilo je rudarsko područje na srednjoj Drini, oko Srebrenice, pa ovu cestu mnogi naučnici nazivaju rudarskom jer je navodno prolazila kroz tri rudarska bazena (Gornji Vakuf, Fojnicu i Srebrenicu).³²¹ Dolabela je ovu cestu počeo graditi

---

³¹⁵ Za proučavanje antičke topografije, cesta i cestovnih mreža, najvažniji izvor za prostor Dalmacije je *Tabula Peutingeriana* (Pojtingerova karta). Njen nastanak datira se u prvu polovinu 4. stoljeća, ali joj temelj čine podaci o cestama i stanicama sa početka principata. Zbog deformacije karta je otežana za čitanje, jer je svijet prikazan „spljošteno“. Naime, po geografskoj širini projekcija je višestruko skraćena. Glavne ceste na tabuli su podebljane, dok su rastojanja između stanica iznešena u rimskim miljama. Mesihović / Šačić, 2015, 248., Imamović, 1985, 33.

³¹⁶ Ovo djelo predstavlja sistematičan prikaz tadašnjeg svijeta s geografskim koordinatama. Gornju i Donju Panoniju opisuje u 14 i 15 dijelu, a Dalmaciju u 16 dijelu. Na karti od bosanskih gradova nalaze se : Servitium, Salvija i Delminium. Arheološki leksikon I, 1988, 153.

³¹⁷ Bojanovski, 1974, 18 – 20.

³¹⁸ CIL III, 3198b (p 2275, 2328, 19) = CIL III, 10156b = ILJug I, 263

³¹⁹ Mesihović, 2011, 13.

³²⁰ Ovaj prostor se locira u neposrednoj blizini Kiseljaka. Imamović / Omerčević, 2017, 68.

³²¹ Pašalić, 1960, 104.; Bojanovski, 1974, 133 – 134.

kao vojničku cestu – *via munita* radi kontrole glavnog uporišta Dezidijata *Heduma castelluma* kao i nadzora ostalih usputnih područja u unutrašnjosti provincije.³²² Dolabelina namjera bila je da se izgradnjom ceste prema srednjoj Bosni, vjerovatno Brezi, gdje su živjeli Dezidijati i gdje je moguće bilo njihovo središte *Hedum castellum*, obezbijedi sigurnost na ovom području. Ova cesta je išla pravcem Duvanjsko polje – Glamočko polje – Gornja Rama – Kiseljak – Sarajevsko polje – Romanija – Drinjača, potom nizvodno dolinom Drine do Sirmiuma i uzvodno prema Đurđenovcu. Navedenom cestovnom mrežom, Dalmacija je povezana sa Panonijom i Mezijom.³²³

Na Ilidži kod Sarajeva pronađeni su ostaci rimskog urbanog naselja. Ovo bi značilo da je i jedan dio novoizgrađenih puteva vodio do ovog značajnog gornjobosanskog centra i banjskog liječilišta. Veoma važno rudarsko sjedište u Fojnici i njenoj okolini značilo je i povezanost ovog kraja sa ostalim dijelovima Dalmacije i Panonije. Prema rimskoj rudarskoj oblasti Argentariji, moralo se ići preko dijelova Gornje Bosne, pa s pravom teza da je ova oblast predstavljala komunikacijsko čvorište ima svoju podlogu. U kontekstu Gornje Bosne najvažniji izvor svakako je solinski natpis koji je potvrdio postojanje dezidijatskog kaštela i vjerovatno središta ove narodnosne zajednice u predrimskom i u ranom rimskom periodu. Naučnici još uvijek nisu utvrdili tačnu lokaciju ovog područja.

---

³²² Bojanovski, 1974, 188.; Arheološki leksikon I, 1988, 155.

³²³ Imamović / Omerčević, 2017, 63.

VI. 2. *Hedum castellum Daesitiatum*

U prethodnom poglavlju objašnjena je putna komunikaciona mreža gornjobosanskog područja. Dokaz o postojanju dezidijatskog kaštela na prostoru Gornje Bosne vjerovatno upućuje na veoma važno uporište Dezidijata i značajnu putnu stanicu u gornjobosanskoj oblasti. Ipak, kada je u pitanju *Hedum castellum* onda treba spomenuti da postoji nekoliko različitih stavova o njegovoj tačnoj ubikaciji, te važnosti i namjeni ovog područja koju je imao u periodu rimskog principata. Mesihović navodi kako je dezidijatska zajednica imala svoje glavno političko središte oličeno u nekom od naselja, a najbolji pokazatelj toga je spomen *Hedum castellum*-a na jednom od solinskih natpisa.³²⁴ S druge strane, Džino piše da ne postoji jedinstven identitetski narativ kod Dezidijata.³²⁵ Šaćić Beća smatra da tekst spomenika najprije ukazuje da je *Hedum castellum Daesitiatium* odredišna tačka koja se nalazila na teritoriji peregrinske zajednice Dezidijata, ali da je malo vjerovatno da je to bio neki oblik etničke prijestolnice, iako riječ *castellum* može ukazivati na postojanje predrimskog naselja.³²⁶ Sigurno da još uvijek ne postoji dovoljno dokaza koji bi potvrdili da je riječ o prijestolnici Dezidijata, ali svakako da je na ovom prostoru bilo smješteno predrimsko naselje.

Solinski natpis koji spominje *Hedum castellum* glasi:

[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(i)lius / [A]ugustus imp(erator) pontif(ex) max(imus) / trib(unicia) potest(ate) XXI co(n)s(ul) III / viam a Salonis ad He[dum] castel(lum) ⁵/ Daesitiatium per mill[i a pass]uum / CLVI munit / et idem viam ad Bath[inum flu]men/ quod dividit B[r]e[ucos Oseriat?]ibus / a Salonis munit per [millia p]assuum ¹⁰/ CLVIII / [et idem viam ---] /munit ad imum montem Ditionum / Ulcirum per millia passuum/ a Salonis LXXVIIID 15/ P(ublio) Dolabella leg(ato) pro / pr(aetore).³²⁷

³²⁴ Mesihović, 2007, 663.

³²⁵ Džino, 2009, 82.

³²⁶ Šaćić Beća, 2017, 148 – 149.

³²⁷ *CIL III*, 3198b (p. 2275, 2328, 19) = *CIL III*, 10156b = *CIL XVII* / 4 (p. 130 - 122), Tab. III - IV (= III 3201, 10159 cf. p. 2328¹⁹) = *ILJug I*, 263 = *AE* 2006, 1004; Mesihović, 2011, 13; Šaćić Beća, 2017, 144 – 149.

Prevod na bosanski jezik:

Tiberije Cezar, božanskog Augusta sin, August, imperator, vrhovni svećenik, tribunske moći 21, konzul tri, put od Salone do dezitijatskog kastela Heduma od 156 milja izgradi, i isto put do rijeke Bosne koja razdvaja Breuke i Oserijate od Salone izgradi u 158 milja ... izgradi do podnožja Dicionske Ulcirске planine u 77 milja od Salone, Publije Dolabela, legat propretor.³²⁸

Spomenik se sastoji od četiri ploče (*tabulae*) i podijeljen je na dva natpisa, koji se kao takvi nalaze u zbirkama latinskih natpisa. Spomenik je pronađen u Solinu kraj Splita i korišten je u sekundarnoj upotrebi u lokalnoj katoličkoj katedrali u Splitu. U natpisu na donje dvije ploče zabilježene su tri ceste koje su prolazile kroz teritorij današnje Bosne i Hercegovine. Spomenik je posebno zanimljiv i za gornjobosanski prostor jer se na njemu spominje *Andetrium*, rijeka *Bathinus* i *Hedum castellum Daesitiatum*. Danas se nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu, a i pored toga što je djelimično oštećen, on predstavlja jedan od najvažnijih izvora za izučavanje topografije i etnografije prostora današnje Bosne i Hercegovine.³²⁹

*Hedum castellum Daesitiatum*³³⁰ se nalazio na teritoriji centralne Bosne i to je neosporiva činjenica koju potvrđuje broj kilometara prikazan na solinskom natpisu, kao i poređenje sa Pojtingerovom kartom.³³¹ Put koji se prelazio od Salone do dezidijatskog kaštela iznosio je oko 156 rimskih milja. Osim solinskog natpisa više nijedan sačuvani izvor ne spominje bilo kakav podatak koji bi se odnosio na *Hedum castellum*. Ovo mjesto ili kraj trebalo bi se na *Tabuli Peutengiarani* nalaziti na putnoj relaciji *Bistue Vetus – Bistue Nova – Stanecli – Argentaria*.³³² To bi konfrontiralo cestovnom pravcu Duvanjsko polje, koji je vodio u zemlju Dezidijata područjem Ramom – Gornji Vakuf – Bugojno (Uskoplje) – Dolinom Lašve – Breza – *Aquae* (Ilidža), pa Sarajevom u istočnu Bosnu odnosno u najznačajniju rimsku rudarsku oblast na prostoru današnje Srebrenice Argentariu.³³³

Dezidijatski kaštel je imao toliko značenje za tadašnju provincijsku upravu da se smatralo shodnim i potrebnim, da se u ovoj prvoj sustavnoj izgradnji rimske cestovne mreže u

---

³²⁸ Šaćić Beća, 2017, 145.

³²⁹ Ibidem, 144 – 149.

³³⁰ Čeman, 2004, 126.

³³¹ Bojanovski, 1974, 183 - 184.; Džino, 2010, 171.

³³² Tab. Peut., V, 3-6, 2.

³³³ Paškvalin, 2000, 193.

unutrašnjosti provincije Dalmacije, poveže sa provincijskom prijestolnicom i naravno da se to zabilježi. Ta bitnost ovog dezidijatskog kaštela u ovom vremenu je sigurno rezultat činjenica da se nepunu deceniju ranije završio Veliki ilirski ustanak, u kojem su Dezidijati bili glavni stup ustaničkog saveza i otpora.³³⁴

Od otkrića dezidijatskog kaštela moguće je, na znanstvenoj osnovi, s velikom sigurnošću raspravljati o užem i širem geografskom prostoru Dezidijata, u gornjim tokovima rijeke Bosne, Vrbasa i rijeke Lašve, kao i prema istoku, do Rogatice. S obzirom na ovaj arheološki historijsko – epigrafski nalaz moglo bi se čak razmišljati da bi, kako će se kasnije vidjeti, *castellum Hedum* mogla biti sama Breza, ili njena najbliža okolina. Na ovu pomisao upućivala bi već istražena nekropola Kamenjača koja potiče iz perioda ilirske samostalnosti i doba rimske uprave. Ovu hipotezu potvrđuje i nalaz nadgrobnog spomenika obitelji Batona iz Župče (Breza)³³⁵, koji, u bogato sačuvanoj onomastici, vjerovatno krije i geneologiju vojskovođe svih Ilira iz naroda Dezidijata i ustanak poznat u rimskoj historiji pod imenom *Bellum Batonianum*.³³⁶ Paškvalin lokaciju kaštela smješta u Brezu ili njenu okolinu. Šaćić navodi da se dezidijatski kaštel treba tražiti na prostoru današnje Breze gdje je pronađena velika dezidijatska nekropola.³³⁷ Ovo lociranje *Hedum castellum Daesitiatum*-a na prostor Breze definitivno je najbliža odrednica iz razloga što je pored vjerovatno navedenog kaštela i centra dezidijatske zajednice u Brezi pronađen veliki broj arheoloških nalaza koji bi ukazivali na značaj i ulogu ovog naselja u predrimskom i rimskom periodu.

Ipak, treba spomenuti da su načnici koji su spominjali *Hedum* u svojim radovima osvrnuli se i na mogućnost druge njegove lokacije. Mesihović ističe da se dezidijatski kaštel treba tražiti negdje na gornjobosanskom prostoru³³⁸ i to na prostoru današnjeg Sarajeva gdje je pronađen veliki broj gradinskih naselja koji bi upućivali na vjerovatnu lokaciju dezidijatskog kaštela.³³⁹ Spomenuta područja su za razliku od brezanskog vrlo dobro

---

³³⁴ Mesihović, 2012, 42.

³³⁵ *Batoni Liccaï f(ilio) / Teuta Vietis / Sceno(!) Batonis f(ilius) / maxime natus* ⁵ / [S]cenocalo Batoni[s f(ilio)] / [S]caevae Batonis f(ilio) / Calloni Batonis f(ilio) / [P]rorado Batonis f(ilio) / [S]cenus Batonis f(ilius) ¹⁰ / [mi]nime natus ex eis si[bi et] / [s]uis de sua pecunia fieri iu[ssit] (ILJug III, 1591).

³³⁶ Paškvalin, 2008, 133 – 134.

³³⁷ Šaćić, 2018, 152.

³³⁸ Ubikacija ovog naselja ili samo kaštela još uvijek nije izvršena na zadovoljavajući način. Sudeći po razdaljini sa salonitanskog natpisa, HE(...?)ASTEL(...?) DAESITIATVM bi sigurno morali tražiti u gornjobosanskom području. Mesihović, 2007, 665.

³³⁹ Mesihović, 2008, 12.

pokrivena mrežom gradinskih naselja.³⁴⁰ Pored Paškvalina sa ubikacijom *Hedum*-a na prostor današnje Breze slažu se i Bojanovski i Šašel Kos.³⁴¹

Na osnovu iznesenog, može se zaključiti da je poznati *Hedum castellum Daesitiatum*, koji se nalazio na prostoru današnje Breze ili njene okoline bio jedan od najznačajnijih centara ilirskog naroda Dezidijata, ali samo u periodu njihove samostalnosti; dok je u vremenu rimske okupacije, u novim političkim prilikama, izgubio to značenje, tako da se uopće ne spominje u novoj rimskoj organizaciji provincija kao jedan od municipija. Njega bi u novoj podjeli zamijenio neki drugi municipij.³⁴² To će se najbolje vidjeti na primjerima nova dva gornjobosanska rimska municipija koja su nastala procesom romanizacije.

---

³⁴⁰ Mesihović, 2007, 665.

³⁴¹ Bojanovski, 1988, 52.; Šašel Kos, 1995, 292.

³⁴² Paškvalin, 2008, 134 – 135.; Grbić, 2014, 141.

VII. MUNICIPIJI NA TERITORIJI GORNJE BOSNE

Gornja Bosna je bila uklopljena u mrežu municipalne organizacije provincije Ilirik. Dosadašnji stupanj istraženosti potvrđuje postojanje najmanje dvije municipalne jedinice:

I. Municipij *Aquae*, na mjestu današnje Ilidže. Municipij *Aquae*, koji je u kasnijem periodu vjerovatno i promjenio svoj pravni status predstavljao je urbani centar i jezgro gornjobosanske oblasti na čijem prostoru se može pratiti proces romanizacije i kontinuitet života stanovništva Gornje Bosne. Ilidžanske *Aquae* su pod svojom ingerencijom držale veći dio teritorija Gornje Bosne.

II. Municipij *Bistuensium*, na čijem prostoru se nalazila putna stanica *Bistue Nova*. Lokacija ove putne stanice do danas nije potvrđena, niti prihvaćena. Administrativno središte ove municipalne jedinice iz doline rijeke Bosne još uvijek nije potvrđeno. Prema mišljenju Mesihovića, dijelovi Gornje Bosne od Kaknja, pa do Zenice bili su pod ingerencijom municipijuma *Bistuensiuma*.³⁴³ Hipoteze o ubicaciji ovog područja trebaju još uvijek ostati otvorene.

Antički izvori koji direktno ili sporadično spominju pojam *Bistuensium* / *Bistua Nova* su *Tabula Peutingeriana*, Anonimni Ravenjanin i akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni.³⁴⁴ Ivan Kujundžić smješta putnu stanicu *Bistua Novu* u Mali Mošunj kod Viteza,³⁴⁵ a njegovu lokaciju stanice *Bistue Nova* u Mošunj prihvatio je i Pašalić.³⁴⁶ Zanimljivo da se Esad Pašalić najprije zalagao za lociranje *Bistue Nova* u području Zenice prije nego što je afirmisao svoju tezu da je to naselje Mošunj kod Travnika.³⁴⁷ Ivo Bojanovski smatra da se upravno, privredno i crkveno središte nalazilo u antičkom naselju *Bistues* u Čipuljiću (Bugojno), a ne u Malom Mošunju.³⁴⁸ Salmedin Mesihović ističe da se središte bistuenskog municipija vjerovatno nalazilo na prostoru današnje Zenice (Bilimišće).³⁴⁹ Mesihović je lociranje *Bistue Nova*-e na prostor Zenice odnosno Bilimišća utvrdio na osnovu velikog broja sačuvanih epigrafskih spomenika sa te lokacije. U kojem god od ovih prostora se nalazila *Bistue Nova* treba istaći da je dio teritorije Gornje Bosne pripadao municipiju *Bistuensium*, ali

---

³⁴³ Mesihović, 2011, 8 – 9.

³⁴⁴ Tab. Peut. V, 3 - 6, 2; Rav. *Cosmographia*, IV, 16; Škegro, 2005, 369 - 370; Basić, 2009, 61.

³⁴⁵ Kujundžić, 1933, 255.

³⁴⁶ Pašalić, 1960, 51.

³⁴⁷ Ibidem

³⁴⁸ Bojanovski, 1988, 164.

³⁴⁹ Mesihović, 2011, 8.

znatno veći dio gornjobosanskog područja nalazio se pod nadležnošću municipijuma *Aquae*. U skladu sa tim u ovom radu akcenat, kada je riječ o administrativnoj historiji je na *municipiumu Aquae*.

Najbliža municipalna jedinica u Gornjoj Bosni bila je ona na istoku u rogatičko – romanijskom području: kolonija *Ris...* U toku 3. i 4. stoljeća nove ere Gornja Bosna doživljava vrhunac svog antičkog razvitka. Uostalom to je i period dominacije ilirskog elementa u političkom životu Rimskog carstva.³⁵⁰ U periodu rimskog principata, u prvom i u drugom stoljeću, rimsko naselje na Ilidži *Aquae* već je igralo značajnu ulogu što se može pratiti na osnovu sačuvanih epigrafskih natpisa i drugih nalaza.

VII. 2. Municipij *Aquae*

Iako se u grčko - rimskoj historiografiji ne može pronaći niti jedna rečenica o rimskom naselju *Aquae* na prostoru današnje Ilidže, arheološka iskopavanja koja su počela još 1882. godine otkrila su postojanje ovog za Ilirik i teritoriju Gornje Bosne izuzetno značajnog naselja.³⁵¹ Ekspanzija arheologije započeta dolaskom Austro - Ugarske monarhije imala je pozitivan efekat na istraživanje *Aquae*. Arheološka iskopavanja antičkih ostataka na Ilidži nastavljena su u kasnijim desetljećima³⁵², a ponovo su u znatno većem obimu pokrenuta 1949. i 1955. godine ne računajući prethodna nešto manja i pojedinačna iskopavanja. Najzaslužniji za istraživanja *Aquae* u periodu od 1955. do 1958. godine je sarajevski arheolog i historičar Esad Pašalić. Iskopavanja sprovedena na Ilidži jasno su potkrijepila dokaze o postojanju rimskog gradskog centra. Tragovi prostranih građevina, zgrada, luksuzne obiteljske kuće³⁵³,

---

³⁵⁰ Mesihović, 2011, 9.

³⁵¹ Istraživanje rimskog naselja na Ilidži počelo je još 1882. godine, ali detaljniji nalazi ovog antičkog gradskog naselja otkriveni su tek desetak godina poslije. Pored termalnog i sumpornog izvora naišlo se 1893. godine na ostatke temelja i brojne druge fragmente građevinskog materijala iz rimskog doba. Iste godine započela je izgradnja hotela „Bosne“ i tom prilikom otkriveni su temelji čitavog kompleksa zgrada sa mozaičkim patosima i hipokaustima. Izvještaj iz 1893. godine postao je osnova za sva kasnija istraživanja. Za više informacija vidjeti: Pašalić, 1959, 113 – 115.

³⁵² Kellner, 1895, 161-198.; Čremošnik, 1930, 211 – 225.

³⁵³ Ovdje je riječ o rimskim vilama (*ville urbanae*). Ovakve vile su se sa svojom funkcionalnošću, dimenzijama i monumentalnošću razlikovale od malih stambenih jedinica *insula*. U većim urbanim mjestima *ville urbanae* su u svom sastavu imale i kupaonicu sa svim popratnim sadržajima. Na prostorima Bosne i Hercegovine tipična rimska vila koja se prema mjestu pronalaska, ali i centralnoj poziciji atrija može definisati u ovaj tip je vila sa Ilidže. Busuladžić, 2011, 26.

epigrafskih spomenika, mozaika, rimskog novca i mnogih drugih nalaza jasan su pokazatelj statusa i važnosti ovog gornjobosanskog municipalnog centra u periodu rimskog principata.³⁵⁴

Krajem osamdesetih godina istraživanja arheološkog lokaliteta rimske *Aquae* na Ilidži su nastavljena. Nažalost, istraživanja ovog termalnog kompleksa i pripadajućeg naselja nikada nisu bila kompleksna niti su u potpunosti završena. Ista je potrebno nastaviti kako bi slika o razvoju naselja i njegovoj važnosti bila potpuna. Tri objekta su postojala i ona su istražena, ali još puno toga bi se moglo naći na prostoru oko hotela Bosna gdje se može pretpostaviti postojanje i jednog manjeg trga (forum).³⁵⁵ Sigurno je da ispod hotela izgrađenih za vrijeme austro - ugarske uprave postoji još mnogo nalaza koji bi omogućili napredak u proučavanju rimskog naselja na Ilidži.

Prostor današnje Ilidže, rimske *Aquae* i njene okoline predstavljao je pogodno tlo za život, te je zbog toga još od prahistorije bio naseljeno i za širu društvenu zajednicu dosta značajno područje. Kao svjedok ovoj konstataciji stoje nalazi koji pripadaju butmirskoj kulturi iz neolitskog doba čije središte je upravo Ilidža.³⁵⁶ Međutim, prvi značajniji podaci dolaze tek nakon procesa romanizacije ilirskog naroda Dezidijata, koji su nakon završetka Velikog Ilirskog ustanka postali uklopljeni u mediteranski civilizacijski svijet.³⁵⁷ Ono što se sa sigurnošću danas može utvrditi jeste činjenica da je Dezidijatima u početku rimske vladavine pripadalo područje oko gornjeg toka rijeke Bosne odnosno i dio kasnijeg rimskog naselja na Ilidži.³⁵⁸ Današnja Ilidža predstavljala je okosnicu dezidijatske politije i to je bio prostor gornjeg toka rijeke Bosne. U samom centru i urbanom jezgru *Aquae* u neposrednoj blizini termalnih voda prolazila je rijeka Željeznica.³⁵⁹ Nova arheološka istraživanja iz 2016. i 2017. godine ukazuju da se naselje prostiralo na obje strane Željeznice. Pronađeni ostaci keramike, cigle i crijepa iz antičkog perioda upućuju na činjenicu da je na desnoj strani Željeznice bio određen broj stambenih jedinica u kojima su vjerovatno živjeli romanizirani stanovnici municipija *Aquae*.³⁶⁰

---

³⁵⁴ Prva kampanja objavljena je 1955. godine, a do kraja 1958. godine objavljene su još četiri kampanje iskopavanja ilidžanskog prostora. Ekskavacije su vršene u septembru svake godine od 1955. do 1958. godine. Za više informacija vidjeti: Esad Pašalić, 1959, 115.

³⁵⁵ Ćeman, 2004, 161.

³⁵⁶ Nalazi butmirske kulture pronađeni su svega nekoliko kilometara udaljeni od urbanog jezgra *Aquae* i rimskih iskopina što dovoljno govori o izuzetno privlačnom i popularnom prostoru na kojem se kontinuitet života može pratiti još od neolitskog doba.

³⁵⁷ Ćeman, 2004, 128.

³⁵⁸ Bojanovski, 1988, 145.; Marić, 2000, 121.; Mesihović, 2007, 684.

³⁵⁹ Mesihović, 2011, 76.

³⁶⁰ Šaćić Beća, 2018, 158.

U razvoju i urbanizaciji rimske Ilidže posebnu ulogu imali su povoljan položaj u okviru predrimskih i kasnijih rimskih putnih pravaca. Spajanje puteva u jednoj tački na gornjobosanskom prostoru (Sarajevsko polje) i razvoj trgovine bili su temelj učestalije društvene komunikacije među stanovništvom tog područja.³⁶¹ Područje Sarajevskog polja ispunjavalo je sve prirodne i strateške uslove za razvoj administrativnog centra u rimsko doba. Sistematsko istraživanje je dokazalo da je na sarajevskom području postojala važna raskrsnica (*caput viarum*). Putevi iz Salone i Narone koji su išli prema rudarskom području istočne Bosne i Argentarije prolazili su kroz dijelove šireg područja *Aquae*.³⁶² Može se pretpostaviti da je položaj *Aquae* zahtijevao da naselje preraste u značajnu i čvrstu tačku rimskog prisustva, posebno zbog eksploatacije zlata u rijekama oko Fojnice i Kiseljaka kao i brojnih rudnika u ovim područjima.³⁶³

Bogatstvo termalnim vodama imalo je poseban značaj za *Aquae*. Urbano jezgro rimske Ilidže nije predstavljalo naselje proizvođačkog i trgovinskog karaktera. Ta djelatnost pripadala je naseobinama u okolini kao što je bio slučaj sa današnjim naseljem Stup, gdje su pronađeni ostaci rimske vile, mnogobrojnog alata³⁶⁴ i poljoprivrednog imanja.³⁶⁵ Stanovništvo *Aquae* neposredno je područje sumpornog vrela smatralo posvećenim i uz vrelo se razvilo posvetno mjesto na kojem su podizani i prvi jednostavni oltari.³⁶⁶

Povoljan položaj Ilidže, dio komunikacijske i cestovne mreže Dalmacije u koji je ulazila, bogata okolna rudarska područja, te njeno sumporno vrelo predstavljali su potencijalne resurse zbog kojih su Rimljani postavili današnju Ilidžu u rang izuzetno značajnog municipalnog centra na prostoru Gornje Bosne. Naselje je vjerovatno podignuto još u 1. st. n. e., a njegov puni razvoj spada u period od 2. do 4. st. n. e..³⁶⁷ Veoma je interesantno osvrnuti se na status koji je *Aquae* uživala za vrijeme rimske uprave. Nedovoljan broj izvora, te oštećenost i nemogućnost jasnog tumačenja postojećih epigrafskih nalaza pogodio je još uvijek nepreciznoj slici o razvoju i statusu ovog područja u periodu rimskog principata.

---

³⁶¹ Ćeman, 2004, 128.

³⁶² Pašalić, 1960, 69.; Imamović, 1985, 34.; Bojanovski, 1973, 133 – 134.; Ćeman, 2004, 144.

³⁶³ Ćeman, 2004, 136.

³⁶⁴ Čremošnik, 1930, 214 – 219.

Niz zanatskih aktivnosti zabilježen je u vili na Stupu. Na ovom lokalitetu pronađena je čitava ostava bakrenog i željeznog posuđa i veriga za posuđe, sadžaka, kosa, srpova, okova, kuka, škara, mač i mnogi drugih nalaza. Ovakvo impresivan broj raznovrsnih predmeta, često i po više primjeraka jedne vrste, dokaz je proizvodnje predmeta od metala za distribuciju na lokalno tržište. Busuladžić, 2011, 91 – 92.

³⁶⁵ Pašalić, 1960, 101.

³⁶⁶ Ćeman, 2014, 128.

³⁶⁷ Pašalić 1960, 69.; Bojanovski 1988, 146.; Mesihović, 2008, 13.; Imamović / Omerčević, 2017, 68.

VII. 2. 1. Pravni status i razvoj *Aquae* u periodu rimskog principata

Aquae, kao rimsko naselje nastalo na ljekovitim vodama svoj potpuni razvoj i prosperitet postiže na početku drugog stoljeća nove ere o čemu svjedoče brojni epigrafski spomenici. Ono što je dugo vremena predstavljalo nepoznanicu jeste pravni status *Aquae*. Pašalić navodi da je već tokom prvog stoljeća na prostoru današnje Ilidže postojala rimska banja i da je to jedan od glavnih razloga koji je podsticao razvoj ovog mjesta³⁶⁸, a najstariji podaci iz rimskog perioda prikazani su na rimskim novcima iz vremena vladavine Klaudija (41. – 54. godine nove ere) i Vespazijana (69. – 79. godina nove ere).³⁶⁹ Ostale podatke o pravnom statusu i razvoju rimske Ilidže moguće je pratiti jedino na osnovu sačuvanih epigrafskih natpisa.

Kada je rimska Ilidža postala municipij i da li je uopće imala kolonijalni ili municipalni status predmet je mnogih rasprava. Međutim u skorije vrijeme pronađeni su vrijedni epigrafski podaci koji idu u prilog činjenici da je *Aquae* zasigurno imala status municipija, koji je dobila u drugom stoljeću nove ere vjerovatno za vrijeme Trajanove (98 - 117) ili Hadrijanove vladavine (117 – 138).³⁷⁰ Sasvim slučajno, u Krivoglavcima³⁷¹, naselju u blizini današnje Vogošće, lokalni stanovnik je u svom dvorištu pronašao izuzetno vrijedan epigrafski spomenik koji je rasvijetlio pravni status, ime i ulogu *Aquae* u periodu rimskog principata.³⁷²

Natpis glasi:

[--- Vict]orino dec(urioni) m(unicipii) Aq(uae) fili[o]q(ue) infelicissi / [mo vixit ann]os X(!) me(n)s(es) L(?)I(!) dies XIII et Ulp(iae) Galli(a)e / [coniugi? i]ncomparabili. P(ublius) Ael(ius) Victorinus / [---] q(uaestor) II[[II]]vir q(uin)q(uennalis) ed(!) sibi vi(v)us fecit.³⁷³

---

³⁶⁸ Pašalić, 1975, 189.

³⁶⁹ Arheološki leksikon BiH, Tom 3, 47 – 48.

³⁷⁰ Šaćić Beća, 2018, 154.

³⁷¹ Krivoglavci su inače situirani na jednoj odličnoj poziciji uz rijeku Bosnu, na osunčanoj strani i u antičko doba tamo je sigurno postojala respektabilnija satelitska naseobina kourbane cjeline *Aquae*. Mesihović, 2011, 113.

³⁷² Paškvalin / Forić, 2006, 161 – 179.

³⁷³ AE 2006, 1022; Paškvalin / Forić, 2006, 161 - 177; Mesihović, 2008, 33 - 36; Mesihović, 2011, 111 – 114; Šaćić Beća, 2018, 167 – 170.

Prijedlog čitanja prevoda prema Mesihoviću:

*Viktorinu, dekurionu municipija Akvisa, sinu prenesretnomu / koji je živio 10 godina, 2 mjeseca i 14 dana i Ulpiji Galiji, / (supruzi) neusporedivoj Publije Elije Viktorin, / Akvisa tresvir (ili kvatuorvir?) kvinknalis i edil, sebi za života načini.*³⁷⁴

Epigrafski spomenik otkriven u Krivoglavcima potvrdio je dotad još uvijek sumnjivu hipotezu da je ovo naselje postalo municipium u drugom stoljeću, vjerovatno pod Trajanovom (98 - 117. god. n. e.) ili Hadrijanovom vladavinom (117 - 138. god. n. e.). Ovaj nadgrobni spomenik posvećen je lokalnom zvaničniku iz municipiuma *Aquae*, *Publius-u Aelius-u Victorinus-u* i njegovoj porodici. Pronađeni natpis predstavlja vrijedan historijski izvor jer je najstariji otkriveni epigrafski spomenik koji spominje municipium *Aquae*. Detaljna analiza natpisa ukazuje na to da je spomenik nastao vjerovatno nakon Trajanove vladavine.

Spomenuti natpis također potvrđuje da je tadašnja municipalna jedinica *Aquae* imala razvijen sistem lokalne samouprave još u 2. stoljeću. Naime, gotovo sve poznate administrativne dužnosti tipične za rimski „opštinski“ sistem uprave, tj. municipij nalaze se na ovom spomeniku iz Krivoglavaca. Na natpisu je uklesano da je Publije Elije Viktorin obnašao čitav niz funkcija u municipiju *Aquae*. Svaka magistratura bila je jasno definisana, pa je kvestor upravljao finansijama, a iz teksta se saznaje da je Elije Viktorin bio kvatrovir, kvinkvenal i edil. Kvatroviri i kvinkvenali su činili odbor od četiri dužnosnika. Elije Viktorin je također bio i edil. Edili su bili zaduženi za funkcionisanje lokalne zajednice kao i za finansijske evidencije i nadzor imanja van urbanog središta. Magistrature koje su navedene na natpisu jasno naglašavaju da je riječ o najvećem društvenom sloju lokalne dezidijatske aristokracije budući da je otac tokom karijere obnašao gotovo sve najvažnije dužnosti u municipiju. Ovaj natpis³⁷⁵ potvrđuje da je elita živjela van urbanog središta na privatnim posjedima.³⁷⁶

Veoma dragocjene informacije u vezi pravnog položaja Ilidže dao je natpis iz Krivoglavaca, ali je on značajan i zbog pomena imena *Aquae* oko kojeg su također postojale

---

³⁷⁴ Mesihović, 2008, 31.

³⁷⁵ Treba istaći da se ovaj izuzetno važan epigrafski spomenik danas nalazi u JU Muzeju Sarajeva i dio je stalne postavke.

³⁷⁶ Šaćić Beća, 2018, 169.

različite teorije. Na natpisu se spominje samo *Aquae* bez ikakvog daljnjeg produžetka imena ili slova koji bi ukazivao na neki drugi naziv.³⁷⁷ Stoga je ovaj natpis važan jer dokazuje da se municipalna jedinica koja se spominje na ovom natpisu u drugom stoljeću zvala samo *Aquae* bez epiteta koji se pojavljuje na natpisu iz perioda Dioklecijanove vladavine.³⁷⁸

Dugo vremena odnosno do 2006. godine, kada je otkriven natpis iz Krivoglavaca pod upitnikom je bila hipoteza o municipalnom statusu koji je imala *Aquae* i vremenu kada je isti dobila. Ta pretpostavka je definitivno potvrđena dok pitanje statusa kolonije i vremena kada je to postala još uvijek je otvoreno. Ipak, ovo pitanje kasnijeg statusa *Aquae* može se pratiti na nekoliko natpisa koji bi mogli ukazivati na kolonijalni status ovog rimskog gospodarskog i društvenog centra na prostoru Gornje Bosne. Naseljavanje isluženih rimskih vojnika počelo je za vrijeme Marka Aurelija.³⁷⁹ Ovim činom car Marko Aurelije je vjerovatno htio da pojača jezgro rimskih građana na prostoru Gornje Bosne. Moguće je, također, da se ova djelatnost Marka Aurelija poklapala i s njegovim nastojanjima oko reorganizacije rudarstva u Dalmaciji i Panoniji.³⁸⁰ Ne treba zanemariti ni činjenicu da je određeni dio Dezidijata učestvovao u ratovima koje je vodio Marko Aurelije, pa je i prostor Gornje Bosne osjećao posljedicu toga.³⁸¹ Amra Šaćić navodi u svojoj doktorskoj disertaciji da je *municipium Aquae* u periodu kada su rimski veterani naselili ove prostore bio stabilan oko sto pedeset godina, pa prema tome osim ugodnih uslova života i mogućnosti liječenja koje je pružalo rimsko naselje na Ilidži nije bilo drugih razloga za naseljavanje ovog municipiuma u drugom stoljeću za vrijeme Marka Aurelija i Lucija Vera.³⁸²

Iz sadašnje perspektive posmatrano i nakon puno više pronađenih artefakata i napretka nauke na svim poljima, te nedavno pronađenog natpisa iz Krivoglavaca moguće je jasnije rekonstruisati pravni status *Aquae*. Ipak, treba se vratiti i na ona prijašnja istraživanja i pisanja brojnih naučnika koji su se bavili ovom tematikom. Prethodna istraživanja i detaljnija analiziranja pravnog statusa ilidžanskog municipalnog centra počela su još za vrijeme Carla Patscha koji je na osnovu epigrafskog spomenika posvećenog Apolonu Tadenu³⁸³, zaključio

---

³⁷⁷ Šaćić, 2016, 33.

³⁷⁸ Ibidem

³⁷⁹ Bojanovski, 1988, 150 – 151.; Ćeman, 2004, 135.; Mesihović, 2007, 668 – 669.

³⁸⁰ Nakon vremena Marka Aurelija područje srednje i istočne Bosne doživjelo je vrhunac u razvitku rudarstva. Zbog toga se može konstatovati da je i područje antičke Ilidže znatno napredovalo i doživjelo procvat pred kraj drugog stoljeća i u prvoj polovini trećeg. Tada provincija Ilirik postaje izuzetno značajna za Rimsko carstvo. Bojanovski, 1988, 151.

³⁸¹ Mesihović, 2007, 668.

³⁸² Šaćić, 2016, 333.

³⁸³ CIL III, 13858; ILJug I, 92.

da je izvjesni Harmidis bio kolonijalni rob.³⁸⁴ Prema alternativnoj verziji rekonstruisanja teksta, Harmidis, porijeklom Grk ili helenizirani Orijentalac odlukom vijeća dekuriona kolonije na sumpornim vrelima antičke Ilidže ostavio je zavjet Apolonu Tadenu. Ako bi bila tačna druga rekonstrukcija natpisa³⁸⁵, onda bi dekurionsko vijeće kolonije *Aquae* predstavljalo dokaz o kolonijalnom statusu Ilidže.³⁸⁶ Ipak, postoje i naučnici koji se ne slažu sa ovom tezom. Bojanovski navodi mogućnost da je ovdje riječ o zakupniku, a ne robu kolonije.³⁸⁷ Šaćić Beća pitanje kolonijalnog statusa *Aquae* ostavlja otvorenim jer izuzev votivne ere posvećene Apolonu Tadenu ne postoji nijedan spomenik koji bi potvrdio kolonijalni status. Ipak, ovakav natpis išao bi u prilog činjenici da je *Aquae* vjerovatno imala status kolonijalnog naselja i to u drugom stoljeću nove ere, ali on još uvijek nije jasno potvrđen kao što je to slučaj sa municipijem.

Tekst natpisa spomenka za *Apolona Tedenusa* od roba Harmida iz kolonije *Aquae* prema Patschovoj rekonstrukciji glasi :

*Apollin[i] / Tadenos / Charmidis / col(oniae) d(onum) d(edit).*³⁸⁸

Prevod teksta :

Apolonu Tadenusu. Harmidis, (rob) kolonije daje posvetu.³⁸⁹

U dvorištu Kemaludinove džamije pronađen je dosta zanimljiv spomenik koji bi posvjedočio da su rimske *Aquae* imale i svog pokrovitelja među rimskim velikašima. Senatorska rimska porodica *Catii* uklesana je na ovom natpisu i vjerovatno je ova porodica učinila određena dobročinstva rimskom naselju na Ilidži. Ličnosti koje se spominju na natpisu³⁹⁰ predstavljale su pokrovitelje (patroni civitatis) *Aquae*.³⁹¹ Po svemu sudeći na

---

³⁸⁴ Patsch, 1894, 342 – 343.; CIL III, 13858; ILJug I, 92.

³⁸⁵ Imamović, 1977, 280.; Mesihović, 2008, 16 – 17.

³⁸⁶ Mesihović, 2011, 101.

³⁸⁷ Bojanovski, 1988, 154.

³⁸⁸ CIL III, 13858 = ILJug I, 92; Patsch, 1894, 342 - 343; Imamović, 1977, 428; Bojanovski, 1988, 144, 149; Mesihović, 2008, 16 - 17; Mesihović, 2011, 101 – 102; Šaćić Beća, 2018, 159 – 162.

³⁸⁹ Šaćić Beća, 2018, 159 – 162.

³⁹⁰ AE 1948, 0214 = ILJug I, 90.

³⁹¹ Sergejevski, 1940, 17-18 Ćeman 2004, 135. ; Mesihović, 2008, 28

³⁹¹ AE 1948, 0214 = ILJug I, 90.

natpisu je uklesano ime *Sextus Catius Clementinus Priscilianus*. Riječ je o čovjeku koji je u vrijeme vladavine Aleksandra Severa, 230. godine, bio namjesnik u Germaniji *Superior*. Pored *Catius Clementius*, na natpisu se spominje najmanje još dvoje članova tog rimskog gena.³⁹² Nažalost, zbog tercijarne upotrebe, tekst na ovom epigrafskom spomeniku je u velikoj mjeri uništen, tako da se ništa konkretno ne može zaključiti o statusu *Aquae*. Ipak, ovim natpisom dokazuje se postojanje administrativne jedinice na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine za koju postoji epigrafska potvrda patrona. To definitivno govori da je *Aquae* bila jedna od najvažnijih administrativnih jedinica u unutrašnjosti Dalmacije.³⁹³ Važno je naglasiti da je municipium *Aquae* jedina administrativna jedinica na prostoru Bosne i Hercegovine za koju postoji dokaz da je imala patrone.

Tekst natpisa na kojem se na kojem se spominje ugledna senatorska porodica *Cattii*:

-----]dus I(?)[---] / [---] co(n)s(ul) fetial[is ---] / cum Publicia Quar[ta] / et Catiis Maximina C[---] ⁵ / Clementino Clemente LI[---]. // [---]us Afrodizius flam[en -----]³⁹⁴

Prevod teksta :

... konzul fetialis, sa Publikom Kvarta i (članovima porodice) Kati: Maksimina, C[---] i Klementino Klemente Li [---]. .... Afrodizije sveštenik ....³⁹⁵

Pored brojnih natpisa koji su pronađeni vrijedi posebno istaći i natpis podignut za vrijeme vladavine Dioklecijana (284 – 305. god. n. e.) odnosno riječ je o kamenoj bazi pronađenoj 1936. godine. Vrijeme Dioklecijana bilo je vjerovatno i vrhunac sjaja i značenja *Aquae* i njegovog područja. Ovaj natpis ujedno je potvrdio činjenicu da je municipalna jedinica *Aquae* obuhvatala pod svojom jurisdikcijom veći dio Gornje Bosne krajem 3. stoljeća n. e..³⁹⁶

---

³⁹² Šaćić Beća, 2018, 164.

³⁹³ Šaćić, 2016, 334 – 335.

³⁹⁴ *AE* 1948, 0241 = *ILJug* I,90; Bojanovski, 1988, 148 - 149; Ćeman, 2004, 135; Mesihović, 2008, 25 - 27; Mesihović, 2011, 107 – 108; Šaćić Beća, 2018, 162 – 165.

³⁹⁵ Šaćić Beća, 2018, 162 – 165.

³⁹⁶ Bojanovski, 1988, 148.

Tekst počasnog natpisa na statui baze spomenika podignutog u čast cara Dioklecijana od res publike *Aquae S(---)* glasi :

*Imp(eratori) [C(aesari)] C(aio) Valer(io) / Diocletian[o] / P(io) F(elici) Invi[c]to / Aug(usto)
5/ r(es) p(ublica) Aq(uarum) S(---).*³⁹⁷

Prevod teksta :

Imperatoru cezaru Gaju Valeriju Dioklecijanu, pobožnom, sretnom, nepobjedivom, Augustu republika *Aquae S(---)*³⁹⁸

Tumačenje najviše rangiranog urbanog centra *Aquae* sa statusom res publike koji se vidi na osnovu ovog natpisa zasnovano je na Mocsijevoj definiciji izraza *res publica* u kontekstu „pseudo – opštinskog“ statusa.³⁹⁹ Prema pisanju Amre Šaćić Beća ovo može biti izraz koji se generalno koristio za jedinice lokalne samouprave, tj. municipije i kolonije. *Res publica* je latinski pojam koji se može identifikovati sa savremenim konceptima građanstva, društava i država. Moguće je također da je njegov cilj bio da se naglasi da je spomenik javno finansiran.⁴⁰⁰ Ako bi zaključno sa ovim natpisom formirali sliku pravnog razvoja antičke Ilidže onda bi došli do odgovara da su rimske *Aquae* dva puta mijenjale svoj administrativni status. Najprije su *Aquae* dobile status municipijuma za vrijeme vladavine Trajana ili Hadrijana, a poslije je ovaj centar vjerovatno dobio i status kolonije. Ipak, ovo kolonijalno pitanje je potrebno još uvijek ostaviti otvorenim.

Navedeni natpis postao je predmet rasprave brojnih naučnika koji su pisali o imenu ovog gornjobosanskog centra jer je natpis znatno oštećen. Esad Pašalić je smatrao da je rimsko naselje na Ilidži moglo dobiti ime samo po prirodnim i mineralnim svojstvima vode po čemu je i bilo poznato. Zbog toga ovaj autor predlaže da se u čitanju spomenutog natpisa rimsko naselje na Ilidži zove *Aqua Sulfurae* ili *Sulfuratae*, tj. kao Sumporna ili Sulfurna

³⁹⁷ *AE* 1937, 0248 = *ILJug III*, 1578; Pašalić, 1959, 115 - 121; Pašalić, 1960, 99; Bojanovski, 1988, 146, fn. 12; ; Ćeman, 2004, 137; Mesihović, 2008, 18 - 20; Mesihović, 2011, 119 – 121; Šaćić Beća, 2018, 165 – 167.

³⁹⁸ Šaćić Beća, 2018, 165 – 167.

³⁹⁹ Mocsy, 1959, 136. (Preuzeto od Šaćić, 2016, 135.)

⁴⁰⁰ Šaćić, 2016, 135.

Banja.⁴⁰¹ S druge strane, Hasan Ćeman navodi mogućnost da je ovaj natpis u sebi mogao sadržavati i dio imena cara Septimija Severa (193. – 211. god. n.e.).⁴⁰² Svakako da oba ova mišljenja kada je u pitanju ime antičkog naselja Ilidže koja je obuhvatala pod svojom nadležnošću čitav prostor Gornje Bosne imaju smisla. Septimije Sever dosta je značajan car za razvoj rudarstva i romanizacije na prostoru Ilirika, pa je možda nekim svojim činom zadužio stanovnike *Aquae*. Međutim, radovi koji su nastajali iz pera ova dva naučnika pisani su prije nego što je pronađen natpis iz Krivoglavaca, pa se postavlja pitanje da li bi i Ćeman i Pašalić genezu imena antičke Ilidže ovako tumačili.

Na osnovu svega napisanog i podataka koji se nalaze na epigrafskim spomenicima moguće je okvirno odrediti prostor koji se nalazio pod ingerencijom *Aquae* i granice do kojih je išao. Prostor Bosne, od njenog izvora, pa otprilike do ušća Lašve u Bosnu, zajedno s planinskim okvirom koji ga okružuje činio je prostorni okvir ovog naselja. Na istoku je graničio s upravnim područjem rimskog grada u današnjoj Rogatici, a na zapadu u dolinama Vrbasa i Lašve, nalazio se municipium *Bis(tuensium)* najvjerojatnije u Zenici, a moguće i u Bugojnu, koji je jednim svojim dijelom ulazio u prostore Gornje Bosne. Prema jugu, na Ivanu, graničio je sa civitas *Nare(ri)sium*.⁴⁰³ Mijenjajući pravni status i razvijajući se do jednog od najvećih administrativnih centara na prostoru rimske provincije Dalmacije, prostor *Aquae* predstavljao je mjesto na čijem se primjeru upravnog uređenja i razvoja može najbolje vidjeti proces romanizacije koji je tekao na prostoru Gornje Bosne.

---

⁴⁰¹ Pašalić, 1960, 99.

⁴⁰² Ćeman, 2004, 137.

⁴⁰³ Bojanovski, 1988, 144.

VII. 2. 2. Duhovna kultura stanovništva Gornje Bosne

Stanovništvo Gornje Bosne procesom romanizacije doživjelo je promjene u svim segmentima, a najkompetentniji primjer kulturnih promjena svakako je religija. Određene informacije do kojih se može doći proučavajući duhovnu kulturu na gornjobosanskom prostoru za vrijeme rimske uprave govore o činjenici da su rimski, grčki i vjerovatno trački kultovi imali uticaj na autohtono stanovništvo. Glavni nosioci rimskih kultova i njihovog instaliranja u novoosvojenim zemljama uglavnom su bili trgovci i vojnici. Uz to, preko isluženih domaćih stanovnika, rimska vlast je sebi sve više približavala domaće ljude. Imamović navodi da su na samom početku kultovi i jednih i drugih odnosno i autohtonog stanovništva i Rimljana počeli bivati sve bliži što je odgovaralo objema stranama i na taj način je vršena *interpretatio Romana*.⁴⁰⁴

Dezidijatsko područje kada se pogledaju ostala u današnjoj Bosni i Hercegovini spada u red onih sa najslabijom zastupljenošću religijskih spomenika i posveta. O Ilirima općenito zna se jako malo kada je u pitanju njihova religija, ali ipak vrijedi spomenuti dva božanstva Silvana i Dijanu koja su bila štovana gotovo u čitavom Iliriku, pa tako i na prostoru Gornje Bosne.⁴⁰⁵

U kontekstu Gornje Bosne posebno vrijedi spomenuti prisustvo jakog kulta Apolona, koji je preovladavao u urbanom jezgru *Aquae* oko sumpornih vreća. Kult Apolona na području Bosne i Hercegovine bio je poprilično raširen i razvijen, a pogotovo na prostoru Ilidže gdje su pronađena dva od četiri spomenika. Za to vjerovatno postoji i logično objašnjenje jer je kod Grka, Apolon u najstarije doba bio božanstvo sunca koje daje svjetlost i čije zrake liječe. Mada je kasnije poprimio druge razne funkcije, kroz sve vrijeme se štovao kao božanstvo liječništva, pa je s tom funkcijom i u Rim došao. Rimska Ilidža je predstavljala je termalno liječilište sa mineralnim izvorima, pa su opravdani razlozi da se baš na ovom mjestu poštovao kult Apolona.⁴⁰⁶

U urbanom jezgru *Aquae* pronađena su dva spomenika na kojima se spominje Apolon. Prvi je posveta Apolonu i drugim bogovima *Aquae*.⁴⁰⁷ Drugi spomenik izvjesnom Apolonu Tadenu izazvao je nešto više pažnje i autori su pored religijskog konteksta preko ovog natpisa

---

⁴⁰⁴ Imamović, 1977, 123.

⁴⁰⁵ Paškvalin, 2005, 201 – 209.

⁴⁰⁶ Imamović, 1977, 212.; Šaćić Beća, 2018, 162.

⁴⁰⁷ Sergejevski, 1940, 140.; Imamović, 1977, 428 – 429.; Bojanovski, 1988, 144.; Mesihović, 2007, 790.

tumačili i pravni status *Aquae*. Kameni žrtvenik i natpis, posvećen Apolonu Tadenusu ukazuje na boravak Harmidisa, vjerovatno porijeklom Grka ili heleniziranog Orijentalca na ljekovitim vrelima *Aquae*.⁴⁰⁸ Mesihović navodi da prisustvo jakog kulta Apolona oko sumpornih vrela ukazuje na mogućnost postojanja i religijskog hrama u neposrednoj blizini vrela, koji je bio u sinkretiziranoj formi sa odgovarajućim domaćim ilirsko – dezidijatskim božanstvom.⁴⁰⁹ Imamović smatra da se *Tadenus* ne može povezati sa tračkim kultom kao što su prije pisali neki autori, nego je to epitet koji se odnosio na banjska liječilišta u blizini. Šaćić Beća navodi da se teza o Apolonu Tadenusu kao božanstvu banjskog liječilišta teško može prihvatiti, te su doseljenici, koji su se naselili u blizini termalnih izvora na Ilidži, bili ključni za širenje ovog kulta. Bojanovski se osvrće na činjenicu da je Apolon prvo bio božanstvo svjetlosti koje je po mitološkim shvatanjima naučilo ljude vještini liječenja.⁴¹⁰ Apolon je prema tome vjerovatno predstavljao univerzalno božanstvo medicine kojeg je poštovalo stanovništvo *Aquae*.⁴¹¹ Spomenik se vjerovatno može datirati u treće stoljeće nove ere, kada je rimski municipij *Aquae* predstavljao centralno središte gornjobosanske oblasti.⁴¹²

Treba spomenuti da se na nekim drugim artefaktima može pratiti vjerovatno trački uticaj. To je slučaj sa reljefnom predstavom u formi medaljona koja je nađena u Sarajevu.⁴¹³ U udubljenom polju prikazan je konjanik okrenut udesno s licem prema posmatraču i s visokom kapom na glavi. Desnu ruku je podigao, lijeva se ne vidi, a na leđima mu se nalazi ogrtač. S donje strane reljefa nalazi se nasadnik. Sam spomenik predstavljen je reljefom bez ikakvog natpisa odnosno ne zna se ime dedikanta.⁴¹⁴ Pronađen je udaljen petnaestak kilometara od urbanog jezgra rimske Ilidže. Imamović navodi da su *Aquae* posjećivali mnogi vojnici i rudarski službenici, pa ostavlja mogućnost da su oni upravo služili u Dakiji i da spomenik ne mora biti garant razvitka nekog tračkog kulta.⁴¹⁵

Na području sela Kondžilo, u općini Visoko je pronađen veoma dobro očuvan votivni spomenik u obliku are, s datacijom u klasično rimsko razdoblje. Na osnovu vrlo jasnog i čitljivo uklesanog natpisa na latinskom jeziku, može se utvrditi da je posvećen Jupiteru,

---

⁴⁰⁸ CIL III, 13858; ILJug I, 92.; Škarić, 1926, 101 – 104.; Sergejevski, 1940, 141.; Imamović, 1977, 213 – 214.; Bojanovski, 1988, 144.; Mesihović, 2008, 8.; Šehović, 26 – 27.; Šaćić, 2018, 159 – 162.

⁴⁰⁹ Kult Apolona oko sumpornih, ljekovitih vrela na Ilidži se vjerovatno razvio iz nekog predrimskog ilirsko-dezidijatskog kulta koji je imao slične atribute kao i Apolon kao što su svjetlost ili liječenje. Mesihović, 2008, 9.

⁴¹⁰ Bojanovski, 1988, 144.; Čeman, 2004, 135 – 136.

⁴¹¹ Šaćić Beća, 2018, 162.

⁴¹² Imamović, 1977, 211.

⁴¹³ Gabričević, 1954, 41 – 46.; Imamović, 1977, 336.; Paškvalin, 2005, 213.

⁴¹⁴ Imamović, 1977, 236.

⁴¹⁵ Ibidem, 240.

vrhovnom božanstvu rimskog panteona. Također, za ovaj epigrafski spomenik smatra se da je vjerovatno donesen sa prostora rimske kolonije *Ris* koja je bila susjedna *Aquae*.⁴¹⁶ Navedeni spomenik svrstava i Jupitera u red božanstava koji su štovani na prostoru Gornje Bosne, a za koji postoje jasni dokazi. U Blažuju je pronađena posveta Silviji (Dijani)⁴¹⁷. Nalazila se na lokalitetu gdje su vjerovatno nekada bile rimske zgrade.⁴¹⁸ Posmatrajući epigrafske natpise na prostoru Gornje Bosne i njihovo religijsko poimanje može se zaključiti da su *Interpretatio Greaca* i *Romana* bile u velikom obimu prisutne na ovdašnjim prostorima što je jedna od najvažnijih karakteristika romanizacije.

VII. 2. 3. Ostaci rimske arhitekture na prostoru Gornje Bosne

Na prostoru Gornje Bosne može se ustanoviti postojanje nekoliko značajnijih arheoloških ostataka iz perioda antike. U prvom se redu se to odnosi na arheološke nalaze sa rimske Ilidže odnosno urbanog jezgra *municipiuma Aquae*. Kada se govori o antičkoj arhitekturi na prostoru današnje Ilidže, sačuvani su ostaci *ville urbane*, javnog objekta (*hospitium* ili *hospitalium*), te ostaci kompleksa od pet stambenih vila (oko hotela Bosna). Također, pronađen je objekat nepoznate namjene. Područje *Aquae* obuhvatalo je relativno prostrano područje, a sastojalo se od više većih i manjih naselja domaćeg stanovništva u ruralnom području i od manjih obrtničkih i trgovačkih naselja, kakva su bila ona u bližoj okolini.⁴¹⁹ Ta rimska naselja nisu uvijek bila nova, a tragovi su pokazivali da su ona najčešće nastajala na autohtonoj ilirskoj osnovi. Takav je slučaj i sa naseobinama na Sarajevskom Polju koja su bila pod ingerencijom *municipiuma Aquae*.⁴²⁰

Ostaci rimske kulture – objekata različitog karaktera, te različiti sitni nalazi pronađeni su u Blažuju, Osjeku, Hrasnici, Naklu kraj Vojkovića, Švrakinu selu, uz potok Jošanica i uz sumporno vrelo u Gornjoj Vogošći, na Stupu, Gradcu kraj Hadžića, u Mihaljevićima i na Debelom brdu.⁴²¹ Sva ova naselja sa različitim svojim ulogama razvijala su se u većoj ili

---

⁴¹⁶ Silajdžić / Mesihović, 2014, 121 – 126.

⁴¹⁷ CIL III 8376.

⁴¹⁸ Mesihović, 2008, 25 – 26.

⁴¹⁹ Bojanovski, 1988, 152.

⁴²⁰ Pašalić, 1975, 197.

⁴²¹ Pašalić, 1960, 68 – 69.; Ćeman, 2004, 156.

manjoj mjeri pod uticajem *municipium Aquae*. Postanak i razvoj rimskog naselja na Ilidži predstavlja ujedno i prvu fazu urbanizacije na prostoru današnje Bosne i Hercegovine.⁴²²

Arheološka istraživanja urbanog jezgra *Aquae* i naselja oko termalnih izvora krajem 19. i tokom 20. stoljeća otkrila su nalaze raznih građevinskih objekata značajne veličine među kojima se posebno ističu stambeni objekti u formi vile i termalni kompleks. Neki od ovih objekata imaju izgrađene hipokaustne konstrukcije za grijanje prostora, te prostorije ukrašene veoma vrijednim podnim mozaicima. Veličina objekta i karakter mozaika govore o značaju samih objekata. Prvi objekat pronađen je tokom građevinskih radova na podizanju hotela Bosna 1893. godine.⁴²³ Kao rezultat istraživanja lokaliteta *Aquae* na Ilidži kod Sarajeva 1893. godine kao i u periodu od 1950. do 1959. godine otkriveno je postojanje 12 mozaika.⁴²⁴

Tokom arheoloških istraživanja 1955-1956. godine pronađena je zgrada (označena kao objekat A) zapadno od hotela Bosna. Objekat predstavlja tip zatvorene zgrade čija su odijeljenja koncentrisana oko centralne prostorije sa trijemovima. Četiri trakta na sve četiri strane centralnog prostora, gravitiraju prema unutrašnjem jezgru cijelog izdanja. To je poznati tip peristil zgrade koja se prema ulici ili trgu otvara samo ulazom ili posebnim portikom. Mozaici otkriveni u objektu A brižljivo su izvedeni. Karakteriše ih upotreba manjih tesela, bogatija skala boja i dekorativnih motiva.⁴²⁵ Pored ukrasnih patosa objekat je imao i zidnu dekoraciju. Kompleks cijele građevine bio je prekriven krovom od opeka. Veći broj prostorija imao je pod, a portik s istočne strane bio je otvoren prema jednom praznom prostoru, pa se pretpostavlja da je taj prostor vjerovatno predstavljao mjesni trg (forum) koji je služio kao značajna komunikacijska transverzala samog naselja. Zagrijavanje objekta A se vršilo kaminima, pokretnim žeravicama ili na neki drugi način jer arheološki tim Esada Pašalića koji je vršio detaljna iskopavanja nije pronašao ostatke hipokausta.⁴²⁶ U zgradi su konstatovani fragmenti staklenih posuda, razne vrste keramike, prsten od bronz, koštana igla, nož, rimska fibula i rimski novčići.⁴²⁷ Predmeti svakodnevnog upotrebe i sam građevinski plan objekta A pokazuju da je on služio kao velika stambena zgrada (*villa*) boljeg arhitektonskog izgleda i uređaja.⁴²⁸

---

⁴²² Bojanovski, 1988, 146.

⁴²³ Ćeman, 2004, 163.

⁴²⁴ Busuladžić, 2008, 20.

⁴²⁵ Ibidem, 21.

⁴²⁶ Pašalić, 1959, 126.

⁴²⁷ Busuladžić, 2011, 158-159

⁴²⁸ Pašalić, 1959, 121 – 127.; Ćeman, 2004, 164.

U arealu objekta B koji se nalazi sjeveroistočno od objekta A istraživanja su vršena samo djelimično jer prostor na kojem se nalaze rimske građevine još uvijek nije bio slobodan. S obje strane zidova ovog objekta stoje fragmenti krovne opeke i obrušeni građevinski kamen. Između ostalog, ostaci rimskog novca pronađeni su u ovom objektu.⁴²⁹ Ne može se detaljno govoriti o veličini, prostornom planu i namjeni zgrade. Vjerovatno je ovaj objekat bio u određenom odnosu prema zgradi C.⁴³⁰

Posebno interesantna je zgrada hospicijuma – *hospitium* / *hospitalium*, koja je označena kao objekat C. Smještena sjeveroistočno od objekta A građena je u nekoliko odvojenih vremenskih faza. Istraživanja Esada Pašalića su potvrdila da je čitava zgrada bila termalnog karaktera i da je pružala usluge liječenja i drugih rekreacijskih sadržaja. Tom prvobitnom termalnom karakteru prema istraživanjima iz osamdesetih godina kasnije je dograđen i gostinjski dio – *hospitium*, koji je služio kao ustanova čija bi se u današnjim okolnostima najbližnja namjena mogla okarakterisati između hotela i bolnice, odnosno današnje banje - toplice. Građevina je bila opremljena raznim savremenim uređajima, te vodovodnim i kanalizacijskim instalacijama. Grijalo se pomoću hipokaustnog sistema uređaja. Konstatovani su fragmenti olovnih vodovodnih cijevi i ostaci kanalizacijskog i hipokaustnog sistema. Zidovi i temelji bili su izvedeni kombinovanom tehnikom upotrebe pločastog i grubo obrađenog kamena. Nađeno je nekoliko mozaika. Objekat je imao javnu funkciju, u njemu su odsjedali gosti rimske Ilidže, a treba ostaviti mogućnost da je mogao služiti i kao sanatorij (*receptaculum ili sanatorium*) za prihvataje bolesnika koji su dolazili radi liječenja. I ovaj prostor je doživio niz promjena, pregradnji, nadogradnji i adaptaciju u cilju povećanja svojih smještajnih kapaciteta.⁴³¹

Naselje *Aquae*, predstavljalo je glavnu naseobinsku cjelinu u ovom području oko kojeg su se razvila okolna manja naselja u formi rimskih zanatskih trgovačkih naselja, te relativnog broja seoskih privrednih imanja - *villae rusticae*.⁴³² U vili na Stupu pronađeni su brojni ostaci koji govore u prilog činjenici da je ona snadbijevala svojom namjenom prostor *Aquae*. Na Stupu je pronađena ostava bakrenog i željeznog posuđa, veriga za posuđe, te drugih raznih predmeta. Vila na Stupu predstavljala je i zanatski centar, a zastupljeni su bili kovački i limarski zanati.⁴³³ Nalazi zemljoradničkog i zanatskog oruđa idu u prilog činjenici

---

⁴²⁹ Pašalić, 1959, 127.

⁴³⁰ Ćeman, 164.

⁴³¹ Pašalić, 1959, 127 – 131.; Ćeman, 2004, 165.; Busuladžić, 2018, 274.

⁴³² Ćeman, 2004, 156.

⁴³³ Busuladžić, 2011, 91 – 92.

da je objekat na Stupu pripadao nekoj manjoj vili (*villa rustica*), a kovački alat i neprerađeno željezo indiciraju vlastitu proizvodnju poljoprivrednih i drugih oruđa.⁴³⁴ Očigledno da je na Stupu bilo riječ o poljoprivrednom objektu koji je prema nalazima i sačuvanim ostacima pripadao nekom imućnom zemljoradniku ilirskog porijekla.⁴³⁵

U susjednom sarajevskom naselju također su ustanovljeni ostaci rimske naseobine, a odavde je i pronađena ara s natpisom, čiji je dedikant Aurelije Maksimin, veteran legije *VIII Augusta*.⁴³⁶ Osim are, konstatovani su i fragmenti rimske cigle i obrađenog kamena, što ukazuje na stambenu aktivnost na ovom području.⁴³⁷ Iz Gradca između Pazarića i Hadžića također je pronađen sličan epigrafski spomenik⁴³⁸. Osijek kod Hadžića također je poznat po nalazima iz rimskog vremena, gdje su pronađeni arhitektonski dijelovi i građevinski materijal. Pronađen je i jedan epigrafski natpis sa imenom *Ulpia*⁴³⁹, a iz Blažuja je odlomak zavjetne ploče sa reljefom Dijane.⁴⁴⁰

U blizini rimskog naselja *Aquae*, odnosno u današnjem zapadnom dijelu Sarajeva otkriveni su tragovi rimskog naselja. Pored građevinskih ostataka rimskih zgrada, iskopan je veći broj grobova, a na ovom lokalitetu radila je ciglana koja je vjerovatno podmirivala potrebe rimskog municipijuma na Ilidži. Na Debelom Brdu iznad Sarajeva sačuvali su se rimski ostaci. Tu su nađeni razni nalazi među kojima i jedan kasnoantički lonac s natpisom minuskulnim kurzivom i primjeri antičkog novca. U okolini Sarajevskog polja i Sarajeva rimska aglomeracija postojala je još u Trnovu gdje su pronađeni rimski novci, urne i drugi predmeti. U Vojkovićima, na Naklu je vjerovatno bila stražarnica, a na prostoru današnje Hrasnice neka naseobina čija djelatnost se vezala za poljoprivredu.⁴⁴¹ Rimske građevine konstatovane su i u nekim drugim dijelovima, a iako *Aquae* gube na značaju tokom perioda kasne antike⁴⁴² ipak određena arheološka istraživanja utvrdila su kontinuitet života u okolini istih i na nekim prethodno utvrđenim lokalitetima.

---

⁴³⁴ Ćeman, 2004, 158.

⁴³⁵ Busulađić, 2011, 159.

⁴³⁶ Pašalić, 1960, 68 – 69.; Pašalić, 1975, 244.;

⁴³⁷ Šehović, 2016, 31.

⁴³⁸ ILJug I, 91.

⁴³⁹ CILL III 8377 = 12755, Mesihović, 2008, 21.

⁴⁴⁰ CILL III 8376. ; Pašalić, 1960, 68.; Imamović, 1977, 336.; Ćeman 2004, 134.; Paškvalin 2005, 204 – 206.

⁴⁴¹ Pašalić, 1960, 69.

⁴⁴² *Aquae* kao i drugi *municipium Bistuensium* su postojali za vrijeme vladavine Konstantina i njegove dinastije, ali je nepoznata njihova daljna sudbina i evidentni nestanak. Prostor Breze u periodu kasne antike ponovo je dobio na značaju sa svojim lokalitetima Crkvine u blizini Kamenjače, Dabravina i Srđ. Mesihović, 2007, 715.

Historijska dešavanja na prostoru Gornje Bosne donijela su veoma interesantan obrat. Seoska naselja i gradine koje su tokom stoljeća rane antike bile marginalizirane u sjeni *municipiuma Aquae* su u periodu kasne antike poslužila kao skloništa odnosno refugiji stanovnicima *Aquae* i obrtničkih i trgovačkih naselja u blizini. Najbolji primjer je nalaz iz Mihaljevića gdje se na groblju iz vremena seobe naroda javljaju i raniji rimskodobni grobovi.⁴⁴³ Spomenici koji govore o prisustvu ranog kršćanstva nisu brojni. Prvi tragovi kršćanstva na području Sarajeva i njegove bliže okoline datiraju tek iz perioda druge polovine IV. stoljeća. Naime, na lokalitetu Carina, u današnjem naselju Marijin Dvor, prilikom iskopavanja 1939. godine koje je poduzela Pravoslavna crkva, pored drugih zanimljivih nalaza iz antičkog perioda posebnu pažnju privlači otkriće podnog mozaika.⁴⁴⁴

Na užem području Ilidže ranokršćanske nalaze predstavljaju ostaci crkve u okviru refugija Gradac na Ilinjači u Kotorcu podignute krajem 5. ili početkom 6. stoljeća.⁴⁴⁵ Sam lokalitet ima veoma dug kontinuitet života na njemu i prema svemu sudeći, čini se da je prvi put naseljen još na prijelazu iz eneolita u starije bronzano doba. Na osnovu dosad objavljenih istraživanja, može se zaključiti da je naselje na Gracu svoj „život“ nastavilo i kroz kasnije periode, od željeznog doba, preko uspostave rimske vlasti, pa sve do kraja kasnoantičkog i početka ranosrednjovjekovnog perioda. Crkva je bila sastavni dio jednog većeg kompleksa u sklopu kojeg se nalazio i kasnoantički refugij.⁴⁴⁶ Antički keramički materijal evidentiran je na cjelokupnoj površini, a u crkvi je pronađena u sekundarnoj upotrebi i jedna antička stela. Upotreba antičke stele kao građevinskog materijala ukazuje na određenu hitrost prilikom izgradnje refugija i naselja na Ilinjači.⁴⁴⁷

---

⁴⁴³ Ćeman, 2004, 157.

⁴⁴⁴ Veletovac, 2018, 34.

⁴⁴⁵ Ćeman, 2004, 157.

⁴⁴⁶ Veletovac, 2018, 36 – 37.

⁴⁴⁷ Fekeža, 1990, 188.

VII. 2. 4. Numizmatički nalazi iz urbanog jezgra *Aquae*

Pored epigrafskih nalaza koji su mnogobrojni i pružaju najviše materijala za rekonstruisanje prošlosti na prostoru rimske Ilidže veliki značaj imaju i numizmatički nalazi. Posebno je značajan nalaz relativnog velikog broja rimskog novca koji svojim sadržajem i karakteristikama svjedoči o kontinuitetu života na ovom području od 1. do kraja 4. stoljeća nove ere, odnosno do početka 5 stoljeća nove ere.⁴⁴⁸ Već prilikom prvog sustavnog iskopavanja rimskog nalazišta na Ilidži, koje je vodio Ivan Kellner, pronađen je i veliki broj novčića (63 komada – uglavnom brončanih i u manjoj mjeri od biliona i srebrenih) sa latinskim legendama.⁴⁴⁹ Prema podacima Ivana Kellnera, objavljenim u Glasniku Zemaljskog muzeja 1895. godine, četiri novčića do tada nisu bila pobliže ispitana, za 13 komada je pismo izlizano dok se za 46 mogla odrediti pripadnost.⁴⁵⁰

Od rimskog novca nađena su 63 komada, od kojih 50 novčića od bronzne, devet od biliona i četiri od srebra. Četiri još nisu uvijek ispitana, ostali su spremljeni stručnim osobama. Najinteresantiji brončani novčić sa legendom pripada Trajanu. Kellner navodi kako je u trenutku kada je pronađen okarakterisan dosta rijetkim nalazom koji je odnesen u Beč na stručnu analizu.⁴⁵¹

Pored Ilidže, odnosno urbanog i upravnog središta municipalne jedinice *Aquae*, veliki broj rimskih novčića je pronađen i na ostalim dijelovima sarajevskog područja (Podhrastovi , Gorica, Bistrik, korito Miljacke, Marijin dvor, Grbavica, Pofalići).⁴⁵² Taj novac najviše je kovan za vrijeme Trajana i Hadrijana o čemu svjedoče numizmatički nalazi serija s njihovim likom na aversu i legendom.⁴⁵³ Danas se ovi novci čuvaju u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine i Muzeju Sarajeva.

---

⁴⁴⁸ Ćeman, 2004, 166.

⁴⁴⁹ Kellner, 1895, 195.

⁴⁵⁰ Mesihović, 2008, 44.

⁴⁵¹ Kellner, 1895, 195.

⁴⁵² Mesihović, 2008, 46.

⁴⁵³ Škegro, 1994, 175.

Tabela sa prikazom broja novčića iz perioda principata i vremena kada su otkriveni⁴⁵⁴:

Broj novčića	Pripadnost caru ili drugoj uticajnoj osobi	Broj novčića	Pripadnost caru ili drugoj uticajnoj osobi
1	<i>Vespasianus</i> (69 – 79. god. n. e.)	1	<i>M. Iulius Philippus</i> (244 – 249- god. n. e.)
3 (jedan brončani novčić nije baš pouzdan)	<i>Hadrianus</i> (117– 138. god. n. e.)	1	<i>Hadrianus</i> (117 – 138. god. n. e.)
4	<i>Antoninus Pius</i> (138 – 161. god. n. e.)	1	<i>Gallus</i> (251 – 253 god. n. e.) – riječ je o caru Trebonijanu Galu
1	<i>Faustina Maior</i> – supruga Antonina Pija, umrla 141. god. n. e.	1	<i>Valerianus iunior</i> ? – Minor- (možda sin cara Valerijana 253 – 260. god. n. e.)
1	<i>Lucius Verus</i> (161 – 169. god. n. e.)	2	<i>Gallienus</i> (260 – 268. god. n. e.)
2	<i>Faustina – Minor</i> ? kćerka Antonina Pija i supruga Marka Aurelija, umrla 175. god. n. e.	1	<i>Aurelianus</i> (270 – 275. god. n. e.)
2	<i>Marcus Aurelius</i> (161 – 168. god. n. e.)	1	<i>Probus</i> (276 – 282. god. n. e.)
3	<i>Commodus</i> (180 – 192. god. n. e.)	1	<i>Constantinus I</i> (307 – 337. god. n. e.)
3	<i>Septimius Severus</i>	1	<i>Licinianus Licinius</i> (

⁴⁵⁴ Mesihović, 2008, 46.

	(193 – 211. god. n. e.)		308 – 324. god. n. e.)
1	<i>Iulia Domna</i> -supruga Septimija Severa, umrla 217. god. n. e.	1	<i>Crispus</i> (sin Konstanstina I pogubljen 326. god. n. e.)
1	<i>Caracalla</i> (211 – 217. god. n. e.)	4	<i>Constantius II</i> ? (337- 361. god. n. e.)
2	<i>Alexander Severus</i> (222 – 235. god. n. e.)	1	<i>Gratian</i> (367 – 383. god. n. e.)
1	<i>Maximus Maximini filius</i> (možda sin cara Maksimina Tračanina 235 – 238. god- n. e.)	1	<i>Valens</i> ? (364 – 378. god. n. e.)
2	<i>Gordianus III</i> ? (238 – 244. god. n. e.)	1	Iskvareni Vota-dinar 4. st. n. e.

Navedena tabela ukazivala bi na pronađeni novac u urbanom jezgru *Aquae* među kojima se ne nalazi novac pronađen u širem pojasu. Iako postoji nekoliko nalaza iz perioda dominata ipak se može pratiti jasno kada počinje razvoj ovog naselja. Najzanimljiviji nalaz novca iz vremena cara Trajana nije prikazan. Prema podacima iz tabele analiziranih novčića jasno je da već u prvom i drugom stoljeću nove ere kreće razvoj *Aquae*. Pored epigrafskih spomenika, nalazi rimskog novca predstavljaju najznačajniji izvor za proučavanje razvoja i nastanka *Aquae*.

VII. 2. 5. Mozaici

Mozaik predstavlja umjetnost čiji su sastavni dijelovi kockice (tesere) koje tvore cjelinu izvedenu na osnovu skice ili nacрта. Pod izradom mozaika se podrazumijeva postavljanje kockica ili komadića različitog oblika i materijala (kamen, staklo, mramor, keramika) na podlogu (zidnu, stropnu ili najčešće podnu), koja je unaprijed pripremljena sa žbukom, ljepilom i smolom. Mozaik, kao i mnogi drugi segmenti umjetnosti, na početku nije bio ni stilski ni tehnički usavršen. Njegova trajnost i značaj ovisila je o vještini i iskustvu majstora – mozaičara. Mozaik je u izvedbenom smislu vrlo komplikovana likovna tehnika koja podrazumijeva timski rad, baziran na raspodjeli poslova koji se izvode prema tačno određenim pravilima i jaso ustanovljenom redosljedju poteza.⁴⁵⁵ U skoro svim dijelovima Rimskog carstva bila je popularna mozaična umjetnost. Na prostoru Bosne i Hercegovine do danas je otkriveno postojanje skoro pedeset različitih mozaika.⁴⁵⁶ U objektima koji su istraženi na prostoru *Aquae* pronađeno je oko dvanaest mozaika. U *hospitium* ili *hospitalium* je pronađeno sedam prostorija ukrašenih mozaicima. U pitanju su mozaici koji su po svojoj izradi jednostavniji u poređenju sa podnim mozaicima iz *ville urbane*. To jeste jednostavni, geometrijski crno – bijeli mozaici. Izuzetak predstavlja djelimično očuvani mozaik sa motivima dva delfina. Naučnici na osnovu motiva koji se susreću na mozaicima datiraju ih u treće ili četvrto stoljeće. Tada je vjerovatno banja na Ilidži bila najviše posjećena.⁴⁵⁷

U rimskim zgradama na Ilidži kod Sarajeva postoje dvije skupine mozaika. Prva je otkopana 1893. godine prilikom gradnje hotela Bosne, a druga u nekoliko navrata između 1950. i 1959. godine.⁴⁵⁸ Posebno su interesantni mozaici pronađeni prilikom iskopavanja Esada Pašalića i njegovog tima koje je trajalo od 1955., pa do 1958. godine. U pronađena tri objekta pronađeni su i mozaici.⁴⁵⁹ Na mozaicima se uglavnom nalaze figuralne predstave ptica, pozorišnih maski, klasičnih geometrijskih motiva, rozeta, Gordijevog čvora, polja ispunjenog nizom trokuta, okvira u vidu pletenica, prikazi delfina, ribe, peduma i prikaz nimfe.⁴⁶⁰ Mozaici sa Ilidže, datirani sa kraja drugog i početka trećeg stoljeća nove ere svojim karakteristikama su slični mozaicima pronađenim u Stocu i Hercegovini. Mozaici svjedoče o bogatoj graditeljskoj djelatnosti, o prefinjenom ukusu i potrebama za dekorisanjem zgrada

---

⁴⁵⁵ Busuladžić, 2008, 5.

⁴⁵⁶ Ibidem, 16.

⁴⁵⁷ Čremošnik, 1984, 21.

⁴⁵⁸ Ibidem, 43.

⁴⁵⁹ Pašalić, 1959, 119 – 127.

⁴⁶⁰ Čremošnik, 1984, 46.

podignutih u unutrašnjoti Dalmacije. Također svjedoče i o privrednom procvatu koji je doživjela gotovo cijela Dalmacija tokom 3. stoljeća.⁴⁶¹

Po tehnici izvedbe i shemama ukrasnih ornamenata svi mozaici su dosta slični. Razlikuju se samo u određenim detaljima. Osnovu ukrasa predstavljala je podjela cjelokupne podne površine beskonačnom ornamentalnom pletenicom u niz manjih polja koja su dalje bila ukrašena geometrijskim motivima, biljnim ukrasima, te životinjskim i ljudskim figuralnim prikazima. Svi ukrasni motivi i figure odlikuju se različitom kvalitetom izvedbe. I pored nastojanja za realističkim načinom prikazivanja, koji se ogledaju u tretiranju detalja i pojedinih likova, ipak se na nekim mozaicima može uočiti tendencija ka određenoj stilizaciji.⁴⁶²

Na Ilidži je između ostalih otkriven i mozaik sa zanimljivo izvedenim prikazom Amora na morskom lavu. Spomenuti motiv svrstava mozaik u grupu sa lažnom shemom centralnog motiva. Amor se nalazi u sfernom rombu zaobljenih uglova. Prikaz ilustrira detalj scene thiasosa.⁴⁶³ Predstava morskog lava na kome jaše Amor samo je dio inače velike scene takozvanog thiasosa tj. povorke sa vjenčanja morskih božanstava Tetide i Posejdona. Ova scena je česta u prostorijama banja ili onih što su povezane sa njima. Podaci sa iskopavanja ovog mozaika sa Ilidže nisu dovoljni da se ustanovi vrsta prostorije, ali je očito po mjestu u zgradi, da se on nalazio u tablinijumu.⁴⁶⁴

Također, među najbolje očuvane mozaike na Ilidži može se uvrstiti primjerak koji pripada tipu sa centralnim motivom. Ukraša se sastoji od sfernog romba, oko kojeg je prostor podijeljen u četiri eliptična i četiri trapezoidna polja. Navedeni dijelovi su uokvireni motivom tzv. beskonačne pletenice. Na mozaiku su još vidljivi prikazi delfina, ribe i peduma dok se u centralnom dijelu nalazi prikaz nimfe.⁴⁶⁵

U kontekstu privrednog razvoja antičke Ilidže i nalaza kvalitetnih mozaika može se prihvatiti i mišljenje po kojem je centar kakav je bio *Aquae* mogao već od drugog stoljeća nove ere imati svoju vlastitu mozaičnu radionicu.⁴⁶⁶ Iako je prostor i uloga *Aquae* danas poprilično zanemarena, ipak treba spomenuti i činjenicu da je grb opštine Ilidže upravo inspirisan centralnom shemom mozaika koji prikazuje Amora. Prikaz Amora na morskom

---

⁴⁶¹ Ćeman, 2004, 166.

⁴⁶² Ibidem, 165.

⁴⁶³ Busuladžić, 2008, 22.

⁴⁶⁴ Čremošnik, 1984, 59.

⁴⁶⁵ Busuladžić, 2008, 21.

⁴⁶⁶ Ćeman, 2004, 166.

lavu je zvaničan grb opštine Ilidže. U Bosni i Hercegovini ovo je jedini slučaj da se kao grb opštine uzima neki umjetnički motiv iz rimskog perioda. Pored Ilidže i na grbu opštine Vitez nalazi se mač iz arheološkog nalazišta u Velikom Mošunju, ali on je inspirisan znatno starijim nalazom iz kasnog bronzanog doba.

VII. 2. 6. Pregled značajnijih epigrafskih spomenika sa prostora *Aquae*

1.

Natpis Apolonu Tadenusu

CIL III, 13858= *ILJug* I, 92

APOLLIN / TADENO / CHARMIDIS/ COL D D

Tradicionalna verzija rekonstruiranja teksta :

Apollin[i] / Tadenos / Charmidis / col(oniae) d(onum) d(edit)

«Apolonu Tadenu, Harmidis, kolonije daje posvetu» Alternativna verzija rekonstruiranja teksta :

Apollin[i] / Tadenos / Charmidis / col(oniae) d(ecurionum) d(ecreto)

“Apolonu Tadenu, Harmidis, odlukom vijeća dekuriona kolonije

Sačuvani oblik na natpisu	Ime osobe	Nomen	Informacije
CHARMIDIS	Harmidis	Nepoznato (moguće grčkog ili orijentalnog jezika)	Vjerovatno stanovnik kolonije Aquae

2.

Natpis Ulpija

CIL III 8377=12755

D M / VLP / IOVLPIA / M?VSA•MARITO /₅ B•M•P

D(is) M(anibus) / Ulp/io Ulpia/ M?usa marito/ 5 b(ene) m(erenti) p(osuit)

„Bogovima Manima, Ulpiju Ulpija Musa, suprugu, zaslužnom postavila“

Sačuvani oblik na natpisu	Ime osobe	Nomen	Informacije
VLP / IO	Ulpio	Ulpus	
VLPIA / M?VSA	Ulpia Musa	Ulpus	Supruga spomenutog Ulpija

3.

Natpis Publija Elija Maksimina Gradac, Ilinjača, Kotorac

CILL III 2766 a + p. 1035 + 8374 + ILJug III, 1581.

XP // D M / ...N .../ ...IANOFILIO /₅ ANNO P AEL / MAXIMINVS / P P

xp???? // D(is) M(anibus) / [P(ublio) Ael(io)...]n/ ...iano filio/₅ anno(rum)
P(ublius) Ael(ius)/ Maximinus/ p(ater) p(osuit)

Bogovima Manima, Publiju Eliju????...ianu, sinu, ??? godina, Publije Elije Maksimin otac postavio

Sačuvani oblik na natpisu	Ime osobe	Nomen	Informacije
[P(ublio) Ael(io)...]iano	Publije? Elije ...?iano?	Aelius	Sin Publija Elija Maksimina
P(ublius) Ael(ius) /Maximinus	Publije Elije Maksimin	Aelius	

4.

Natpis Katija

ILJug I, 90

DVSI / COS•FETIAL / CVM PVBLICIAQVAR/ ETCATIIS•MAXIMINA•C /₅
CLEMENTINO•CLEMENTE LI / VS •AFRODISIVS •FLAMEN

*]dus I[3] / [3] co(n)s(ul) fetial[is 3] / cum Publicia Quar[ta] / et Catiis
Maximina C[lementina 3] /₅ Clementino Clemente Li[3] / [3]us Afrodissius
flam[en*

Rekonstrukcija teksta po Sergejevskom :1941, 17.

-----*dus I*-----
----- *co(n)s(ul)•fetial[is*----- *cum publici aquar[um*
ductus?curatore? NN?] et Catiis•Maximina•C[lementina?-----
Clementino•Clemente•Li ₅
-----*us•Afrodissius•flam[en*-----

Sačuvani oblik na natpisu	Ime osobe	Nomen	Informacije
CATIIS•MAXIMINA•C /5 CLEMENTINO•CLEMENTE	Sekst Katij Klementin Priskilijan	Catius	Vjerojatno patron <i>Aquae</i> u Rimu - ime vrlo teško čitljivo; moguće da je riječ i o dvije različite osobe iz roda Katija -
AFRODISIVS	Afrodisij	Nepoznato (moguće grčkog ili orijentalnog porijekla)	Svećenik flamen u municipalnoj jedinici <i>Aquae</i>

5.

Natpis Ulpia Paula

ILJug I, 91.

Temelji Kemaludinove Džamije, Centar – Sarajevo (u blizini Vječne vatre)

D M / VLPIAPA/VLAVIVA/ BI E

D(is) M(anibus) / Ulpia Pa/ula viva / [si]bi e[t] /

«Bogovima Manima, Ulpija Paula za života sebi ....»

Sačuvani oblik na natpisu	Ime osobe	Nomen	Informacije
VLPIAPA / VLA	Ulpija Paula	Ulpus	Stanovnica Aquae

6.

Natpis Aurelija Maksimusa

CIL III 2766 a (isp. P. 1035)=8374 = *ILJug* III, 1581

I O M / TONITRA / TORI AVR / MAXIMVS /₅ VIII AVCC

Rekonstrukcija i čitanje Patsch, 1894:341 – 342 :

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Tonitra- /tori T(itus) Aur(elius) / Maximus /5
ve[t(eranus)] Aug(ustorum)*

“Jupiteru, Najbolje, Najvećem Tonitratoru, Tit Aurelije Maksim, veteran dvojice Augusta”

Sačuvani oblik na natpisu	Ime osobe	Nomen	Informacije
AVR / MAXIMVS	Aurelije Maksimus	Aurelius	Vjerovatno veteran VIII legije
			Augusta

7.

Natpis Tita Aurelija Saturnina

CIL III 13 863

D M / TARSATVRNINVS / AR•AMVRCIANE / CONIVCIPIENTIS /₅
SIMAEBENEMERE / NTIETSIBIVI / VVSMEMORI / AMPOSVITQ /
VIXIT

ANXXVIII /₁₀ M IIII

*D(is) M(anibus) / T(itus) Aur(elius) Saturninus / Aur(eliae) Amurcian(a)e /
coniugi pientis-/ ₅ simae bene mere-/nti et sibi vi-/ vus memori- / am posuit
q(uae)/ vixit an(nos) XXVIII / ₁₀ m(enses) IIII .* Rekonstrukcija Patsch, 1894,
346

*D(is) M(anibus) / T(itus) Aur(elius) Saturninus / Aur(eliae) Amurcian(a)e /
coniugi pientis-/ ₅ simae bene mere-/nti et sibi vi-/ vus posuit; q(uae)/ vixit
an(nos) XXVIII m(enses) IIII .* Rekonstrukcija Bojanovski, 1988:150, fus. 38.
Kao što se vidi njegova rekonstrukcija ima više pogrešaka, uključujući i
izostavljanje pojedinih riječi.

Predloženi okvirni prijevod :

«Bogovima Manima, Tit Aurelije Saturnin, Aureliji Amurcijani, najpobožnijem
supružniku, zaslužnoj i sebi za života spomen postavi, koja živi 29 godina i 4
mjeseca.»

Sačuvani oblik na natpisu	Ime osobe	Nomen	Informacije
T AR SATVRNINVS	Tit Aurelije Saturnin	Aurelius	
AR•AMVRCIANE	Aurelija Amurcijana	Aurelius	Supruga Tita Aurelija Saturnina

8.

Natpis sa boce sa Debelog Brda Centar, Sarajevo

ILJug I, 93

Dno boce : *Ego iustus olarius, manus meas rugetus et fetetus*

«Ja sam pravi lončar, moje su ruke prljave a(li) plodne»

Sačuvani oblik na natpisu	Ime osobe	Nomen	Informacije
Ego Iustus Olarius...	Nepoznato	Nepoznato	Lončar iz kasne antike

VIII. BREZA I OKOLINA U PERIODU RIMSKOG PRINCIPATA

Pored antičke Ilidže koja je pod svojom ingerencijom držala skoro čitavu gornjobosansku oblast postojalo je još lokaliteta na kojima se može pratiti kontinuitet života na prostoru Gornje Bosne u periodu rimskog principata. Osim Sarajevskog polja u dolinama Bosne i Željeznice i njihovih pritoka, pod nadležnošću *Aquae*, pripadala je i današnja Breza, jedno od relevantnijih etničkih centara Dezidijata. Sudeći po istraženju nekropoli u samoj Brezi, razvilo se iz epihorskog naselja mjesto kojem počeci idu u drugo stoljeće prije nove ere.⁴⁶⁷ Relativno povoljan položaj Breze, vjerovatno je bio primamljivo središte za dezidijatsku narodnosnu zajednicu, a ovome u prilog svakako idu dobiveni rezultati istraživanja koji su otkriveni na većem dijelu lokaliteta Kamenjača pronađenog u urbanom dijelu naselja Breza. Pronađena nekropola dijelom je pripadala dobu ilirske samostalnosti, a kasnije i kontinuiranom prelazu iz tog vremena u period definitivne rimske okupacije ilirskih zemalja.⁴⁶⁸

Kao potvrdu važnosti prostora Breze, udaljenog oko tridesetak kilometara od urbanog jezgra *Aquae* stoji ubikacija *Hedum castelluma*, koji većina naučnika smješta upravo na prostor Breze ili njene okoline.⁴⁶⁹ Breza, danas poznata po rudniku mrkog uglja, smještena je na obalama rijeke Stavnje.⁴⁷⁰ Pored dezidijatskog kaštela, antičke nekropole Kamenjače i nekoliko gradinskih naselja u široj okolini⁴⁷¹, kao svjedoci značaja koji je Breza imala za Dezidijate i ondašnje stanovništvo postoje brojni epigrafski natpisi. Neki od njih spominju i imenom Dezidijate, te otkrivaju puno toga o romanizaciji, administrativnom uređenju i onomastici područja Gornje Bosne.

Na natpisu iz Crkvine kod Breze spominje se jedan od princepsa dezidijatske peregrinske *civitas*. Epigrafska potvrda, koja očituje pouzdano lociranje antičkih Dezidijata u gornji tok rijeke Bosne je upravo ovaj nadgrobni spomenik, u obliku cipusa, nađen kao spojila

---

⁴⁶⁷ Bojanovski, 1988, 152.

⁴⁶⁸ Paškvalin, 2000, 112.

⁴⁶⁹ Ibidem, 2008, 133 – 134.; Šačić, 2018, 152.

⁴⁷⁰ Paškvalin, 2000, 101.

⁴⁷¹ Sjeverno od Breze prema Varešu, na lijevoj strani rijeke Stavnje, nalazi se lokalitet Dabravine koji je pored gradinskog naselja, u rimsko doba predstavljao i utvrdu, a poslije i kasnoantički refugij. Južno od Breze, u pravcu Sarajeva nalazi se lokalitet Podgora koji je samoj Brezi nešto bliže nego Dabravine, a na kojoj je pored gradinskog naselja evidentirano i postojanje izvjesne rimske utvrde. Treća gradina je Gradina u Kopačima koja je bila bliža Visokom. Mesihović, 2007, 665.

u ruševinama starokršćanske bazilike u Brezi.⁴⁷² Za ovaj arheološki nalaz može se sa sigurnošću reći da je definitivno odredio i potvrdio prostor, te konačno stavio tačku na pitanje ubikacije središta naroda Dezidijata, koji su u predimsko doba, a i za vrijeme rimske vladavine naseljavali.⁴⁷³

Natpis glasi:

Ulpiae et f??? / Proculae a[nn(os)] XX? / T(itus) F(lavius) Valens Varron[nis] / f(ilius) princeps Desitia[tium] // 5 et Aelia Iusta [filia?]/ [S]ceno[b]a[rbi]?

Ulpiji i Prokuli, godina 20, Tit Flavije Valens Varonov sin, princeps Dezitijata i Elija Justa kćerka? Skenobarda?

Proces propadanja rodovskih organizacija je zahvatio i dolinu gornje Bosne sa Sarajevskim poljem, gdje se relativno često javljaju i domoroci kao rimski građani. Takav je *Titus Flavius Valens Varronis filius* iz Breze (to su jedini *Flavii* u dolini Gornje Bosne) ; relativno su česti i *Ulpii* s Trajanovim gentilicijem, a sporadično poznati i *Aelli*, najčešće u Brezi. Cipus datira sa početka 2. stoljeća nove ere i ukazuje da su predstavnici naroda Dezidijata u to doba imali neku vrstu autonomije, kojoj je na čelu bio princeps, poglavar ili knez.⁴⁷⁴ Sama riječ *princeps* u svome izvornom značenju označava *prvi, najugledniji* itd. Institucija *princeps* je inače bila vrlo raširena kod ilirskih naroda, pa se tako nalaze osvjedočene na natpisima kod Dokleata, Dindara, Delmata i u nizu drugih municipija. Ovi dezidijatski *princepsi* su vjerojatno poticali iz reda najuglednijih dezitijatskih rodova, koji su prvi podlegli procesu romanizacije.⁴⁷⁵ Iako je riječ o drugom stoljeću nove ere, kada je prostor Breze pripadao municipijumu *Aquae*, sama potvrda dezidijatskog imena upućivala bi

---

⁴⁷² Sergejevski, 1940, 141.

⁴⁷³ Paškvalin, 2000, 193.

⁴⁷⁴ Ibidem, 194.; Mesihović, 2011, 69.

⁴⁷⁵ Mesihović, 2011, 70.

na činjenicu da se dezidijatski naziv zadržao i stoljećima nakon pokoravanje dezidijatskog naroda.

Drugi natpis koji spominje izvjesnog Batona i jednu dezidijatsku porodicu glasi:

*Batoni Liccai f(ilio) /Teuta Vietis /Sceno Batonis f(ilio) / maxime natus /5
[S]cenocalo Batoni[s f(ilio)] / [S]caevae Batonis f(iliae) / Calloni Batonis f(ilio)
/ [P]rorado Batonis f(ilio) / [S]cenus Batonis f(ilius). / 10 [mi]nime natus ex eis
si[bi et / s]uis de sua pecunia fieri i[ussit]*

Batonu, sinu Likaja, Teuta Vietova, Skenu sinu Batona najstariji, Skenokalu Batona sin, Skevi, Batona kćerci, Kalu Batona sin, Proradu Batona sin, Sken Batona sin najmlađi sebi i svojim od svoga novca (je) naložio učiniti (spomenik)

Epigrafski spomenik Batona nađen je na lokalitetu srednjovjekovne nekropole Vina, Župča kod Breze i to u sekundarnoj upotrebi. To bi značilo da on možda izvorno nije morao pripadati baš ovom lokalitetu, nego da je, sa nekog drugog lokaliteta u okolini Breze i šireg porječja donjeg toka rijeke Stavnje, bio tamo prenesen radi nove srednjovjekovne upotrebe, moguće u 10. ili 11. stoljeću. Tekst natpisa detektira postojanje jedne dezidijatske porodice kroz tri generacije, u prvoj generaciji se nailazi na imena Likaja i Vieta, očeva predstavnika druge generacije Batona i Teute (čije se ime iz nepoznatih razloga nalazi u nominativu singulara za razliku od dativnog singulara oblika imena Baton), koji su možda bili u braku, dok treću generaciju predstavljaju moguće njihova zajednička djeca (svi navedeni pod formulacijom sin /kćerka Batona) Sken (najstariji sin), Skenokalus, Skeva, Kalo, Prorad i

Sken (najmlađi sin).⁴⁷⁶ Od svih osam osoba koje je moguće pratiti na natpisu, nijedna nema civitet, svi su peregrini.⁴⁷⁷

Ono što je jako važna karakteristika ovog epigrafskog natpisa jeste činjenica da predstavlja veliko bogatstvo za proučavanje dezidijatske i općenito ilirske onomastike.⁴⁷⁸ Također na samom natpisu ne nalazi se nikakvo porodično ili rodovsko ime koje bi se identifikovalo sa porodicom čije su vjerovatno tri generacije navedene na natpisu. Prema mišljenju Mesihovića, natpis je vjerovatno nastao u toku prvog stoljeća nove ere i to decenijama nakon završetka Velikog ilirskog ustanka. Zbog relativno ranog nastajanja, kada je proces romanizacije bio u punom jeku, natpis vjerovatno odražava poziciju onih dezidijatskih generacija koje su već prilično bile izložene uticaju rimske civilizacije i njenih temeljnih tekovina, ali koje još uvijek nisu imale rimsko građanstvo. Upotreba latinskog pisma vodi ka zaključku, da je natpis nastao u periodu kada je domaća tradicija još uvijek bila prisutna. Moguće da su Likaj (otac Batona) i Vieto (otac Teute) kao predstavnici najstarije generacije koja se spominje na natpisu, bar kao dječaci doživjeli i period Velikog ilirskog ustanka.⁴⁷⁹

Navedeni epigrafski natpis pronađen u okolini Breze, današnjoj Župči potvrdio je važnost ovog kraja za dezidijatsku zajednicu, čije središte je bilo vjerovatno u blizini nalaza samog spomenika. Zbog toga je i lociranje dezidijatskog kaštela *Heduma* najlogičnije tražiti u Brezi ili njenoj okolini. Dolaskom Rimljana i procesom romanizacije počeo je razvoj i drugih gornjobosanskih gradskih centara, a u tome je prednjačila rimska Ilidža koja je vjerovatno zbog svojih prirodnih potencijala prerasla u rang najznačajnijeg grada u Gornjoj Bosni tokom perioda rimskog principata čime je zamjenila ulogu Breze u tom predrimskom periodu.

---

⁴⁷⁶ Mesihović, 2011, 73- 74.

⁴⁷⁷ Bojanovski, 1988, 146.

⁴⁷⁸ Rendić – Miočević, 1989, 434.; Paškvalin, 2000, 194.

⁴⁷⁹ Mesihović, 2011, 75 – 76.

VIII. 1. Pregled značajnijih epigrafskih spomenika sa prostora Breze i šire okoline iz perioda rimskog principata

U predrimskom periodu, kao i u periodu ranog principata Breza je bila izuzetno važno područje za etničku zajednicu koju izvori prepoznaju kao Dezidijate. Ranije je u radu navedeno da se Breza smatra središtem tog ilirskog naroda jer se tu locira *Hedum castellum Daesitiatum*.⁴⁸⁰ U prilog toj tezi ide i činjenica da je na prostoru Breze pronađena velika nekropola gdje se ukopavalo stanovništvo iz predrimskog i rimskog perioda.⁴⁸¹ Također u kompleksu kasnoantičke bazilike u Brezi pronađeni su ostaci epigrafskih spomenika iz perioda principata koji su služili kao spolije. Budući da su u radu detaljno navedeni epigrafski spomenici koji se odnose na administrativno uređenje prostora Gornje Bosne, ovdje će biti navedeni najvažniji epigrafski spomenici koji su važni za izučavanje Dezidijata u periodu principata, a pronađeni su na širem prostoru Breze.

Porodice Baton – nadgrobnni spomenik

Tekst spomenika :

Batoni Liccai f(ilio) / Teuta Vietis / Sceno(!) Batonis f(ilius) / maxime natus^{5/} / [S]cenocalo
Batoni[s f(ilio)] / [S]caevae Batonis f(ilio) / Calloni Batonis f(ilio) / [P]rorado Batonis f(ilio)
/ [S]cenus Batonis f(ilius)^{10/} / [mi]nime natus ex eis si[bi et] / [s]uis de sua pecunia fieri
iu[ssit].⁴⁸²

Prevod teksta spomenika:

Batonu Likajevom sinu, Teuta Vietisova (kćerka), Skenu (koji je) Batonov najstariji sin, Skenokalu Batonovom sinu, Skevi Batonovom sinu, Kalu Batonovom sinu, Proradu Batonovom sinu, Sken Batonov sin najmlađi, sebi i svojim od svog novca (je) naredio (spomenik) podići.⁴⁸³

⁴⁸⁰ AE 2006, 1004 = CIL 03, 3198b (p. 2275, 2328, 19) = CIL 03, 10156b = CIL XVII / 4 (p. 130 - 122), Tab. III - IV (= III 3201, 10159 cf. p. 232819) = ILJug I, 263.

⁴⁸¹ Bojanovski, 1974, 227; Bojanovski, 1988, 52, 152; Paškvalin, 1992 - 1995, 94; Grbić, 2014, 141.

⁴⁸² ILJug III, 1591; Bojanovski, 1988, 146, fn. 15; Paškvalin, 1992 - 1995, 97 - 96; Mesihović, 2011, 72 - 77; Grbić, 2014, 145.

⁴⁸³ Šaćić, 2016, 401.

Nadgrobni spomenik princepsa naroda Dezidijata

Tekst spomenika :

*Ulpiae T(iti) f(iliae) / Proculae an(norum) XX / T(itus) F(lavius) Valens Varron(is) / f(ilius)
princeps Desitiati(um)⁵/ et Aelia Iusta / Scenobar[bi f(ilia)] / [-----].⁴⁸⁴*

Prevod teksta spomenika:

Ulpiji Prokuli kćerki od Tita koja je umrla sa 20 godina, Tit Flavije Valens Varonov sin,
princeps Dezidijata i Elija Justa kćerka od Scenobarbija ...⁴⁸⁵

Nadgrobni spomenik dekuriona nepoznatog imena iz srednje Bosne (*municipum Aque*).

Tekst spomenika :

*-----] / [--- decu?]ri(oni?) municipi-/ [pi(i) --- d]efu(ncto) an(norum) XXXV⁵/ [bene mer]enti
posuit.⁴⁸⁶*

Prevod teksta spomenika:

... dekurionu municipija .... koji je umro sa 35 godine ...zaslužnom postavi.⁴⁸⁷

---

⁴⁸⁴ *ILJug III*, 1582; Bojanovski, 1988, 147; Paškvalin, 1992 - 1995, 95 - 96; Mesihović, 2011, 65 - 72; Grbić, 2014, 143.

⁴⁸⁵ Šaćić, 2016, 407.

⁴⁸⁶ *AE* 1994, 1343 = *AE* 2003, 1327; Mesihović, 2011, 99.

⁴⁸⁷ Šaćić, 2016, 426.

IX. ZAKLJUČAK

Rimski principat se smatra sistemom upravljanja i periodom koji je u historiji rimske države ostao upamćen kao vrijeme prosperiteta i potpunog razvoja Carstva u svim segmentima. U tom trostoljetnom vremenskom okviru, na početku su rimske snage bile usmjerene na daljnja osvajanja i učvršćivanje svojih granica, a poslije na odbranu istih, te uspostavljanje održivog sistema uprave nad tako velikom državom rasprostranjenom na tri kontinenta. Ilirik je igrao izuzetno značajnu ulogu u toj hegemoniji Rimske imperije najviše zbog svog geostrateškog položaja, privrednog potencijala i raskršnici puteva na kojoj se nalazio, a koji su dalje vodili ka istočnim dijelovima države. Prostor Gornje Bosne se u principatskom vremenu počinje potpuno razvijati. Procesom romanizacije i urbanizacije poprima sve karakteristike razvijenog rimskog područja uklopljenog u mediteranske civilizacijske okvire.

Ono što ovu temu čini posebno interesantnom jesu različita naučna gledišta i rekonstrukcija pojedinih događaja za koje još uvijek ne postoje potpuno jasni i relevantni izvori koji bi doveli do konačnog odgovora na određena pitanja. Historiografija nije usaglašena o događajima i dometima najprije Oktavijanove vojske, a kasnije i Tiberijevog osvajanja u unutrašnjosti Ilirika. Oktavijanova ilirska kampanja predstavljala je prvi potvrđeni ulazak rimskih trupa na prostor današnje Bosne i Hercegovine i osvajanje određenih teritorija. Boravak i osvajanja Oktavijanovih trupa na teritoriji Gornje Bosne koju su naseljavali Dezidijati još uvijek nisu potkrijepljena nekim jasnim dokazom, pa je potčinjenost Dezidijata od strane Rimljana još uvijek otvoreno pitanje. Da stvar bude zanimljivija, svjedoči nerazgovjetno napisano ime nepoznatog ilirskog naroda *Daisoi* kojeg su neki naučnici poistovjećivali sa Dezidijatima, a drugi autori istu tvrdnju odbacivali. Slična situacija je i sa Tiberijevim panonskim ratom o kojima izvori skoro ništa ne govore u kontekstu Dezidijata, pa se uglavnom naučnici okreću ka informacijama koje se nalaze kod rimskih izvora vezanih za Veliki ilirski rat.

Znatno više informacija o gornjobosanskom području pružaju antički izvori u kontekstu Velikog ilirskog ustanka, pa je s pravom to poglavlje u radu objašnjeno na nešto većem broju stranica. Upravo je tada srednjobosanska dezidijatska narodnosna zajednica izašla u prvi plan kao glavni pokretač tako velikog rata kojeg su Rimljani vodili protiv udruženih autohtonih balkanskih zajednica. Veliki ilirski ustanak pored svih svojih

karakteristika teškog i iscrpnog rata, krvave i besprijekorne borbe za ovu temu je izuzetno važan zbog posljedica koje su izazvane njegovim završetkom. Demografske promjene kod dezidijatskog stanovništva bile su ogromne. Skoro polovina stanovništva Gornje Bosne za relativno kratak period trajanja ustanka izgubila je život pokušavajući se oduprijeti moćnoj rimskoj vojsci.

Također u kontekstu Velikog ilirskog ustanka neophodno se osvrnuti na Batona Dezidijatskog i njegov značaj u historiji Bosne i Hercegovine koji je poprilično zanemaren, marginaliziran i ne toliko interesantan onima koji se ne bave antičkom historijom. Uloga u Velikom ilirskom ustanku, autoritativni pristup i vojničke sposobnosti koje su dovele do ujedinjenosti velikog broja ilirskih i drugih autohtonih zajednica Balkana, te način na koji su se prema njemu ophodili rimski dužnosnici i Tiberije nakon njegove predaje dovoljno govori o njegovom ugledu koji je uživao u tadašnjem vremenu. Sve navedene činjenice trebale bi više uticati na punu veću popularizaciju Batona Dezidijatskog u nacionalnoj historiji Bosne i Hercegovine.

Proces romanizacije vrlo nepristupačnog gornjobosanskog kraja tekao je postepeno i on se najbolje može pratiti na osnovu epigrafskih natpisa. Važne putne komunikacije prolazile su kroz gornjobosanske gradove i naselja, te povezivale Ilirik odnosno Dalmaciju i Panoniju. Za vrijeme namjesništva, Publija Kornelija Dolabele za koji se veže epitet izuzetno uspješnog graditelja cestovne mreže cijelog Ilirika, prostor Gornje Bosne predstavljao je značajno saobraćajno čvorište. Pomen dezidijatskog kaštela na solinskom natpisu svakako je nepobitna činjenica ne samo o postojanju izgrađenih cesta na ovim područjima, nego i mogućem središtu dezidijatske zajednice.

Dezidijati su nestajali postepeno i bivali asimilirani u rimski mediteranski civilizacijski svijet, ali se u kasnijim stoljećima ipak spominjalo dezidijatsko porijeklo i dezidijatska pripadnost o čemu svjedoče sačuvani natpisi na osnovu vojničkih karijera dvojice Dezidijata. Upravo je služenje vojske za tada mlade Dezidijate dvije stotine godina nakon Velikog ilirskog ustanka omogućavalo sticanje rimskog građanstva koje će dostupno svim stanovnicima Rimskog carstva biti tek Karakalinin ediktom iz 212. god. n. e.. Služenje vojske u svim dijelovima Carstva bila je odlika većine ilirskih narodnosnih zajednica, a izuzetak nisu bili ni Dezidijati. Pored Dezidijata kao pripadnika rimske vojske, kontinuitet života na teritoriji Gornje Bosne moguće je pratiti putem municipalnih centara formiranih neposredno nakon rimskog zaposjedanja ovdašnjih krajeva.

Na prostoru Gornje Bosne u prvom redu se ističe municipalni centar na prostoru današnje Ilidže, rimskog naziva *Aquae*. Vrlo povoljan geografski položaj i prirodne osobnosti koje su uključivale ljekovite izvore i banjско liječilište predstavljali su dovoljan razlog da se u principatu spomenuto naselje u potpunosti razvije i definitivno ponese ulogu najvažnijeg urbanog centra na prostoru Gornje Bosne. Sačuvani epigrafski spomenici, mozaici, rimski novac i mnogi drugi nalazi idu u prilog činjenici da se na ovom prostoru vjerovatno poslije municipija formirala i rimska kolonija koju su naseljavali isluženi rimski vojnici, a nakon toga antička Ilidža dobija i status *res publica* što je bio jedan od najvećih statusa koji su posjedovali rimski gradovi. Prostor *Aquae* kako urbani tako i širi još uvijek nije u potpunosti istražen, a najbolji pokazatelj ove konstatacije jeste pronađeni epigrafski natpis iz Krivoglavaca 2007. godine, koji je rasvijetlio određene nedoumice o statusu ilidžanskog antičkog naselja i potvrdio postojanje municipalnog uređenja već na početku drugog stoljeća. Ono što je poražavajuća činjenica za svakoga ko se bavi ovom tematikom jeste poprilično nemaran odnos lokalnih vlasti i lokalnog stanovništva prema ovom bogatom antičkom arhološkom lokalitetu koji kontinuirano traje već duži period. Najprije su u blizini nekadašnjeg gornjobosanskog urbanog jezgra napravljene građevine čime su zaustavljena daljnja moguća iskopavanja, a današnji izgled i zapuštenost definitivno ne odaju veliku historijsku važnost ovog gornjobosanskog centra. Ipak, treba istaći i činjenicu da je komisija za očuvanje nacionalnih spomenika 2004. godine, arheološko područje – rimske iskopine na Ilidži proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Iako historiografija za neke stvari nema usaglašene stavove, te su neka pitanja koja se tiču rimskih osvajanja gornjobosanskih dijelova i dalje otvorena, grčko - rimski pisani izvori i mnogobrojni sačuvani artefakti ukazuju na kontinuitet života romanizirane dezidijatske narodnosne zajednice na prostoru Gornje Bosne u rimskom principatu. Dokazi koji idu u prilog toj konstataciji su mnogobrojni, ali još uvijek nisu konačni, pa bi neka nova buduća otkrića mogla znatno unaprijediti izučavanja i pisanja o ovoj temi. U poređenju sa nekim ne tako davnim periodom može se slobodno napisati da je interesovanje za gornjobosansko područje u antičkom periodu znatno veće. Brojna publicistička izdanja, naučna predavanja i novija arheološka otkrića omogućila su znatno jasniji uvid u dešavanja odigrana tokom principata u ta tri stoljeća rimske uprave nad prostorom Gornje Bosne.

X. SUMMARY

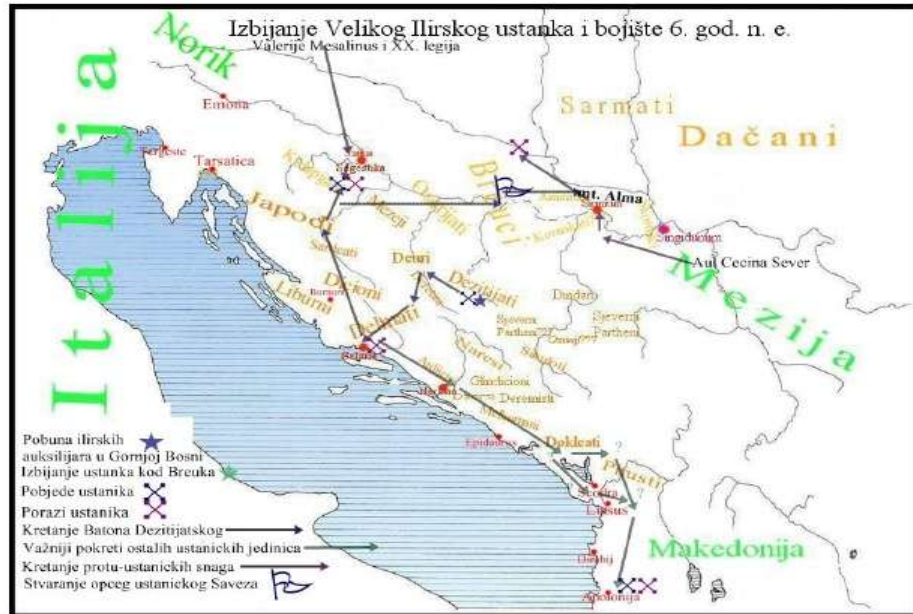
The Principate is the form of Roman government that was established by the first Roman emperor Octavian Augustus. It lasted until emperor Diocletian established the new system at the end of the 3rd century AD. The Romans conquered the territory of Upper Bosnia in three wars. The first one was led by Octavian and Tiberius. The worst conflict erupted in 6. AD when the Illyrians, under the leadership of Bato. After this rebellion was crushed, Upper Bosnia became an integral part of the Roman empire and because of that majority of the sources and many historians were writing about the area of Upper Bosnia during the Principate. Indigenous Dezidijats slowly started to vanish, and new groups were incorporated into Mediterranean civilization by receiving Roman citizenship. The process of Romanization started a new period in the region of Upper Bosnia. Romanization can be traced back with the road building, with the role of Dezidijats in the Roman Army and Roman municipalities in the Upper Bosnia of which the most important one is the one that was located in what is now Ilidža. Modern Historiography is starting to become more interested about this period of Illyrian history and many works about Upper Bosnia and Dezidijats were published.

XI. BIOGRAFIJA

Aldin Ćatić rođen je u Hrasnici 19.10.1993. godine. Osnovnu školu završio je 2008. godine, a nakon toga je upisao Četvrtu gimnaziju na Ilidži. Dalje školovanje nastavio je 2012. godine, kada upisuje Filozofski fakultet u Sarajevu. Prvi ciklus studija na Odsjeku za historiju završio je odbranom dodiplomskog rada na temu „Breuci u ranom principatu“ . Nakon toga upisuje drugi ciklus studija na istoimenom odsjeku, nastavnički smjer. Područje naučnog zanimanja Aldina Ćatića je antička prošlost Bosne i Hercegovine.

Aktivnost na Filozofskom fakultetu potvrdio je članstvom u Studentskoj asocijaciji Filozofskog fakulteta u Sarajevu (STAFF), kada je u periodu od 2013. do 2014. godine obavljao funkciju koordinatora za sport i kulturu studenata Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Od 2018. godine, član je Udruženja za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa, drevnih i klasičnih civilizacija „BATHINVS“. Učestvovao je u organizaciji naučnog skupa povodom pedesetogodišnjice od smrti istaknutog arheologa Esada Pašalića održanog u Sarajevu 2017. godine, te promociji izdanja Udruženja BATHINVS 2018. godine. U drugom broju naučnog časopisa Acta Illyrica objavio je prikaz knjige „Rimski ratovi u Iliriku“, Danijela Džine i Alke Domić Kunić. Također, u Radovima Filozofskog fakulteta iz 2019. godine, objavio je prikaz knjige „Geneza zla – Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike“, autora Salmedina Mesihovića.

XII. PRILOG RADU

Slika 1. (Preuzeto iz: Mesihović, 2018, 2.)

Slika 2. (Preuzeto iz: Mesihović, 2019, 3.)

Slika 5. (Preuzeto iz: Mesihović, 2019, 6.)

Slika 6. Gemma Augustea

Fotografija: Aldin Ćatić, 2018.

Slika 7. Natpis Tita Aurelija Saturnina

Fotografija: Aldin Ćatić, 2018

Slika 8. Solinski natpis

Fotografija: Aldin Ćatić, 2018.

Slika 9. Trački konjanik

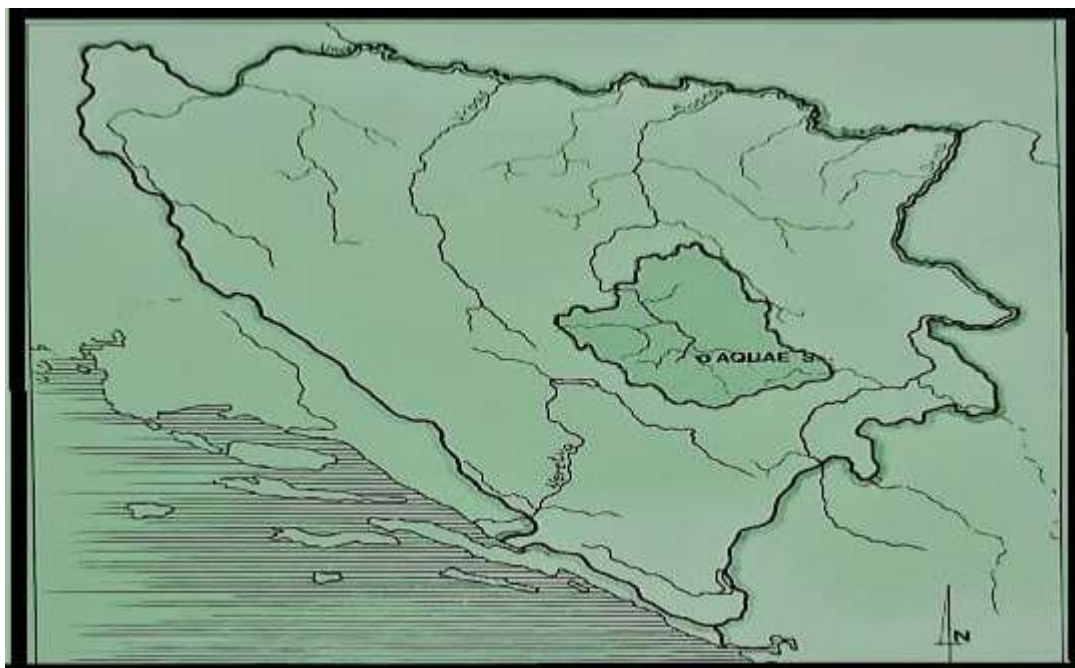
Fotografija: Aldin Ćatić, 2018.

Slika 10. Natpis Tita Flavija Valensa

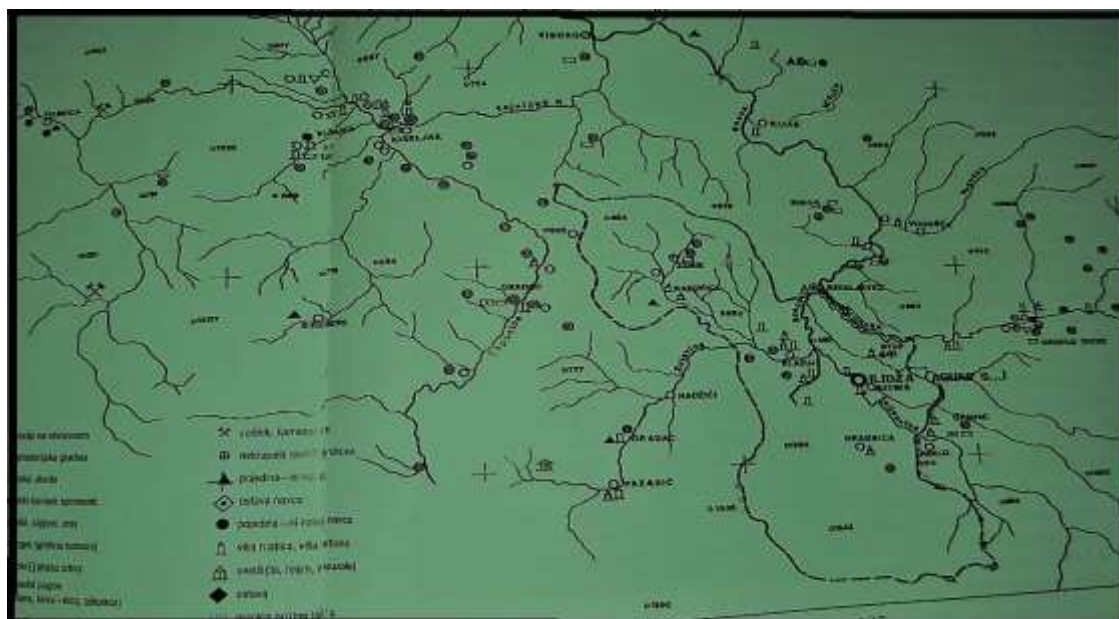
Fotografija: Aldin Ćatić, 2018.

Slika 11. Teritorija rimskog naselja *Aquae*.

Preuzeto: Ćeman, 2004, 124.

Slika 12. Iliđža u vrijeme Rimskog carstva. Središnje područje upravne nadležnosti. Spisak svih tada poznatih rimskih naselja koji su spadali pod jurisdikciju *Aquae*.

Preuzeto: Ćeman, 2004, 125.

Slika 13. Mozaik s Ilidže (mozaik s likom Amora na morskom lavu), danas ujedno i grb opštine Ilidže

Preuzeto: Ćeman, 2004, 151.

Slika 15. (Rimske iskopine na Ilidži)

Dostupno na:

[https://bs.wikipedia.org/wiki/Aquae_S_\(Ilid%C5%BEa\)#/media/File:Rimske_iskopine_na_Ilid%C5%BEi.jpg](https://bs.wikipedia.org/wiki/Aquae_S_(Ilid%C5%BEa)#/media/File:Rimske_iskopine_na_Ilid%C5%BEi.jpg) (pristupljeno 12. 3. 2019).

XIII. BIBLIOGRAFIJA

XIII. 1. Skraćenice

AE *L'année épigraphique*, Paris

AL BiH Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine

ANU BiH Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo.

CBI Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo

CIL III *Corpus Inscriptionum Latinarum III* (ed. Th. Mommsen), Berlin 1873: Supplementa 1889 – 1902.

GZM Glasnik – Zemaljskog muzeja, Sarajevo

HAZU Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

ILJug *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt* (ed. A. Et J. Šašael), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1 – 451);

Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt (ed. A et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452 – 1222);
Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt (izd. A. Et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223 – 2128).

N.S. Nova serija GZM od 1945. sv. I – VIII; od sv. IX (1954. G.) (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo

JAZU Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

PJZ Praistorija jugoslovenskih zemalja

VAHD Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Arheološki muzej Split.

VAMZ Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb

XIII. 2. Izvori

- Appian, *Appian and Illyricum*, (ed. M. Š. KOS) Situla 43, 52 – 81. Ljubljana, 2005.
- Dio Cassius, *Dio's Roman history* (ed. E. CARY), LCL, Cambridge (Mass.), 1954.
- Dio Cassius, Roman History, *Dio's Roman History in Six Volumes* (Halcyon Classics), (ed. H. B. FOSTER), Houston (Tex.), 2010.
- Iordanes, *Romana* (ed. Th. Mommsen), MGH AA 5/1, München, 1982, 1–52.
- Lucius Annaeus Florus, *Epitome of Roman History; Cornelius Nepos* (ed. E. SEYMOUR FORSTER & J. C. ROLFE), LCL, Cambridge (Mass.), 1960.
- Ovid, *Tristia. Ex Ponto* (ed. A. L. Wheeler), LCL, Cambridge (Mass.), 1924.
- Orosius, *Historiae adversus paganos* (ed. A. Lippold), I–II, Milano, 2001.
- Plinije Stariji, *Plinije Stariji „Zemljopis starog svijeta“*, (ed. U. PASINI), Split, 2004.
- Plinius Secundus (C.), *Naturalis historia, Libri III/IV* (ed. G. WINKLER – R. KÖNIG), München – Zürich, 1988.
- Plutarh, *Plutarh, Usporedni životopisi (I-III)* Zdeslav Dukat, A. Cesarec, 1988.
- Rufije Fest, Rufius Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani in: The Breviarum of Festus*, ed. J.W.Eadie, London, 1967.
- Strabo, *The Geography of Strabo*, (ed. H. L. JONES), LCL, Cambridge (Mass.), 1954.
- Svetonije, *Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva*, (ed. S. HOSU), Zagreb, 1978.
- Tabula Peutingeriana* u: *Monumenta cartographica Jugoslaviae, I antičke karte*, Posebna izdanja knj. 17, (ed. G. A. ŠKRIVANIĆ), Beograd, 1974.
- Tacit, Historije, Josip Miklić, *Latina et Graeca*, Zagreb, 1987.
- Velleius Paterculus, Gaj Velej Paterkul, *Rimska povijest*, (ed. J. MIKLIĆ), Zagreb 2006.
- Velleius Paterculus, *The Tiberian narrative (2. 94 – 131)*, (ed. A. J. WOODMAN), Cambridge – London – New York – Melbourne 1977.

Web stranica:

<https://www.livius.org/sources/content/appian/appian-the-illyrian-wars/> (pristupljeno 12. 2. 2019).

XIII. 3. Literatura

ARHEOLOŠKI LEKSIKON BIH, Tom (I - III), 1988.: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, (ed. BORIVOJ ČOVIĆ), Tom I—III; Mape 1 — 4, Sarajevo.

BASIĆ 2009.: Ivan Basić, *Pristupna razmatranja uz propise biskupa Zapadnoga Ilirika u aktima crkvenih koncila u Saloni 530. i 533. godine*, Tusculum, vol. 2, 59 – 70, Solin.

BENAC 1954.: Alojz Benac, *Sarajevo kroz arheološke spomenike*, U: *Sarajevo od najstarijih vremena do danas*. I, 1 – 42, Sarajevo,

BENAC 1987.: Alojz Benac, *O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji*, PJVZ – željezno doba, 737 – 802, Sarajevo

BILIĆ — DUJMUŠIĆ 2004: Siniša Bilić — Dujmušić, *Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34 - 33. god.pr.Kr., Zadar (rukopis doktorske disertacije)*.

BOJANOVSKI 1974.: Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji* ANU BiH, Djela, XLVII, CBI, 2 Sarajevo.

BOJANOVSKI 1988.: Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANU BiH, Djela, LXVI, CBI, 6 Sarajevo.

BUSULADŽIĆ 2008.: Adnan Busuladžić, *Umjetnost antičkih mozaika na tlu današnje Bosne i Hercegovine / Ancient mosaics in the territory of Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo.

BUSULADŽIĆ 2011.: Adnan Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini / Roman Villas in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo.

BUSULADŽIĆ 2018.: Adnan Busuladžić, *Antički tragovi putovanja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine*, Acta Illyrica, Udruženja za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija Bathinus, br.2, Sarajevo, 267 – 299.

ČREMOŠNIK 1930.: Gregor Čremošnik, *Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva*, GZM XLII, sv. 2. 211 – 225, Sarajevo

ČREMOŠNIK 1984.: Irma Čremošnik, *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.

ĆEMAN 2004.: Mirza Hasan Ćeman, *Res Publica Aquarum S...*, In: ILIDŽA - SARAJEVO - Cultural and Historical Monograph (ed. M. HASAN ĆEMAN), 122 — 169, Sarajevo.

DOMIĆ KUNIĆ 1988.: Alka Domić Kunić, *Augzilijari ilirskoga i panonskog porijekla u natpisima i diplomama (od Augusta do Karakale)*, ARR JAZU XI, 83 — 114, Zagreb.

DOMIĆ KUNIĆ 1995 — 1996.: Alka Domić Kunić, *Classis praetoria misenatium. S posebnim obzirom na mornare podrijetlom iz Dalmacije i Panonije*, VAMZ, Vol. 28 - 29, 39 — 72, Zagreb.

DOMIĆ KUNIĆ 1996.: Alka Domić Kunić, *Classis praetoria Ravennatium with special reflection on sailors that origin from Dalmatia and Pannonia*, Živa antika, Vol. 46. 95 — 110, Skoplje.

DOMIĆ KUNIĆ 2003.: Alka Domić Kunić, *Plinijeva geografija i etnografija Ilirika (s osobitim obzirom na panonski dio iliričkog prostora)*, rukopis doktorske disertacija odbranjene na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Zagreb.

DOMIĆ KUNIĆ 2004.: Alka Domić Kunić, *Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito Panoniju) u Naturalis Historia Plinija Starijeg*, VAMZ, 3s, XXXVII 119 — 117, Zagreb.

DOMIĆ KUNIĆ 2006.: Alka Domić Kunić, *Bellum Panonicum (12 - 11 pr. Kr.) posljednja faza osvajanja Južne Panonije*, VAMZ, 3s, XXXIX, 59 — 164, Zagreb.

DOMIĆ KUNIĆ 2012.: Alka Domić Kunić, *Literary Sources Before the Marcomannic Wars, in: The Archaeology of Roman Southern Pannonia (The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia)*, 29 – 71, Oxford.

DŽINO 2009.: Danijel Džino, “Dezidijati”: *Identitetski konstrukt između antičkih i suvremenih percepcija*, Godišnjak, XXXVIII, CBI 36, 75 — 97, Sarajevo.

DŽINO 2010.: Danijel Džino, *Illyricum in Roman Politics, 229 BC – AD 68*, Cambridge.

DŽINO 2012 : Danijel Džino, *Bellum Pannonicum: The Roman armies and indigenous communities in southern Pannonia 16 – 9 BC*, u: Actes du Symposium international. Le livre.

Le Roumanie. L'Europe. 4ème édition, 20 – 23 Septembre 2011. Tome III, Bucarest 2012, 461 – 480.

DŽINO & DOMIĆ KUNIĆ 2013.: Danijel Džino, Alka Domić Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku – povijesni antinarativ*, Zagreb.

EVANS 1883.: Arthur Evans, *Antiquarian Reserches in Illyricum (Parts I- II)*, Westminster.

FEKEŽA 1990.: Lidija Fekeža, *Kasnoantičko utvrđenje i crkva na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotorcu kod Sarajeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, arheologija, nova serija, Zemaljski muzej, sv. 45, Sarajevo, 1990, 155 – 168.

GABRIČEVIĆ 1954.: Branimir Gabričević, *Sarajevski medaljon sa prikazom tračkog konjanika*, GZM, N.S. Arheologija, sv. IX, 41 — 46, Sarajevo.

GRAČANIN 2010.: Hrvoje Gračanin, *Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji*, *Scrinia Slavonica*, Antika i srednji vije, 9 – 69, Slavonski Brod

GRBIĆ 2014.: Dragana Grbić, *Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I - III vek)*, Beograd.

GRUPA AUTORA 2012.: *Hidrološka studija površinskih voda Bosne i Hercegovine, Sliv rijeke Bosne*, Federalni hidrometeorološki zavod, Sarajevo

HIRSCHFELD 1890.: Otto Hirschfeld, *Zur Geschite des pannonisch-dalmatinischen Krieges*, Hermes XXV, Berlin.

IMAMOVIĆ 1977.: Enver Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.

IMAMOVIĆ 1985.: Enver Imamović, *Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine*, Prilozi instituta za istoriju XX, vol. 21, 31 — 52, Sarajevo

IMAMOVIĆ / OMERČEVIĆ 2017: Mersiha Imamović / Bego Omerčević, *Urbanizacija bosanskohercegovačkih prostora u vrijeme rimske uprave*, Acta Illyrica, Godišnjak Udruženja BATHINVS, Godina I / Broj 1, 56 — 78, Sarajevo.

KELLNER 1895.: Ivan Kellner, *Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva*, GZM, god. VII, sv. 2. 161 – 198, Sarajevo

KUJUNDŽIĆ 1933.: Ivan Kujundžić, *O položaju rimskoga municipija Bistue nova u Bosni, Vrhbosna: svećenička revija XLVII*, listopad – studeni 1933, 253 – 261, Sarajevo

MARIĆ 2004.: Zdravko Marić, *Od Butmira do Dezitijata: Monografija Ilidža*, Sarajevo, 98 — 121, Sarajevo.

MATIJEVIĆ 2011.: Ivan Matijević, *Natpisi Prve kohorte Belgâ iz Salone*, VAPD, 104, Split, 181-207.

MESIHOVIĆ 2007.: Salmedin Mesihović, *Dezitijati*, Sarajevo (in manuscript). Supplemented version of doctoral dissertation: *Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*, Zagreb.

MESIHOVIĆ 2008.: Salmedin Mesihović, *Inscriptiones Latinarum Saraevonensis*, Historijska traganja, vol. 1, 9 — 68, Sarajevo.

MESIHOVIĆ 2008b.: Salmedin Mesihović, *Ovidije i Ilirik*, ANU BiH, XXXVII, Godišnjak CBI 35, 89 – 100., Sarajevo

MESIHOVIĆ 2009.: Salmedin Mesihović, *Supplementum rebellio Illyrici I - Germanikova „pounjska ofanziva“*, Historijska traganja, vol. 4, 9 — 33, Sarajevo

MESIHOVIĆ 2009b.: Salmedin Mesihović, *Baton Breučki - predaja i kazna* (prilozi antičkoj historiji sjeveroistočne Bosne), Gračanički glasnik, XIII, broj 27, 24 - 50, Gračanica.

MESIHOVIĆ 2010.: Salmedin Mesihović, *Dezidijati u rimskoj vojsci*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XIV/1 (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), 67 — 75, Sarajevo.

MESIHOVIĆ 2010b.: Salmedin Mesihović, *Aevum Dolabellae – Dolabelino doba*, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti, knjiga XXXIX, 2010, 99 – 123.

MESIHOVIĆ 2011.: Salmedin Mesihović, *Antiqvi homines Bosnae*, Sarajevo.

MESIHOVIĆ 2011b.: Salmedin Mesihović, *Rimski vuk i ilirska zmija – posljednja borba*, Sarajevo.

MESIHOVIĆ 2011c.: Salmedin Mesihović, *Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine / The Plinian peregrine civitates in the territory of present-day Bosnia-Herzegovina*, VAHD, Vol. 104, 55 — 78, Split.

MESIHOVIĆ 2011d.: Salmedin Mesihović, *Ime ilirskog naroda Dezidijata*, Contributions / Prilozi, vol.40, 11 — 22, Sarajevo.

MESIHOVIĆ 2012.: Salmedin Mesihović, *HE[.... ?]ASTEL [.... ?] DAESITIATIVM*, Hrvatski narodni Godišnjak br. 59, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 41 — 56, Sarajevo.

MESIHOVIĆ 2014.: Salmedin Mesihović, *PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Sarajevo

MESIHOVIĆ / ŠAČIĆ 2015.: Salmedin Mesihović / Amra Šaćić, *Historija Ilira*, Sarajevo.

MESIHOVIĆ 2017.: Salmedin Mesihović, *Geneza zla, Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike*, Sarajevo

MESIHOVIĆ 2018.: Salmedin Mesihović, *Bitka za Ilirik*, Sarajevo

MIŠKIV 1997 / 1998.: Jasenka Miškiv, *Rimska vojnička diploma iz Slavenskog Broda*, VAMZ, Vol. 30 – 31, 83 – 101, Zagreb

MOCSY 1959.: Andras Mocsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannerkriegen*, Budapest

MOCSY 1974.: Andras Mocsy, *Pannonia and Upper Moesia: a history of the middle Danube provinces of the Roman Empire*, Routledge / K. Paul, Boston.

NOVAKOVIĆ 2015.: Predrag Novaković, *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*, Sarajevo.

OLUJIĆ 1999/2000.: Boris Olujić, *Japodi, Apijanovi plemeniti barbari*, Opuscula Archaeologica, vol. 23 - 24, 59 — 64, Zagreb.

PAŠALIĆ 1954.: Esad Pašalić, *O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini*, GZM, N.S. Arheologija, sv. IX, 47—75, Sarajevo.

PAŠALIĆ 1959.: Esad Pašalić, *Rimsko naselje na Ilidži kod Sarajeva (Prvi prethodni izvještaj o iskopavanjima 1955 – 1958 god.)*, GZM, N.S. Arheologija, sv. XIV, 113 — 136, Sarajevo.

PAŠALIĆ 1960.: Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.

PAŠALIĆ 1967.: Esad Pašalić, *Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije*, in: Simpozijum o Ilirima u antičko doba, ANU BIH, Posebna izdanja V, CBI 2, 111 — 137, Sarajevo.

PAŠALIĆ 1975. : Esad Pašalić, *O antičkim naseljima uz mineralna vrela na području Bosne*, in: Sabrano djelo, 188 — 199, Sarajevo.

PAŠKVALIN 1992 – 1995.: Veljko Paškvalin, *Kulturnopovijesna problematika sepulkralnih spomenika s područja BiH*, GZM. N.S. Arheologija, sv. XLVII. 117 - 145

PAŠKVALIN 2000.: Veljko Paškvalin, *Ilirsko – panonsko pleme Desidijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja*, ANU BiH, Godišnjak XXXI, CBI 29, 191 — 241, Sarajevo.

PAŠKVALIN 2005.: Veljko Paškvalin, *Kulturno – povijesni utjecaji u kulturnoj umjetnosti Desidijata u rimsko doba*, ANU BiH, Godišnjak XXXIV, CBI 32, 199 — 237, Sarajevo.

PAŠKVALIN / FORIĆ 2006.: Veljko Paškvalin / Melisa Forić, *Slučajni rimski nalaz iz Krivoglavaca kod Vogošće*, ANU BiH, XXVX, CBI, 33, 161 — 179, Sarajevo.

PAŠKVALIN 2008.: Veljko Paškvalin, *Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mlađeželjeznodobna i rimska nekropola*, ANU BiH, Godišnjak XXXVII, CBI 35, 89 — 101, Sarajevo.

PATSCH 1894.: Carl Patsch, *Novi i revidirani natpisi*, GZM, god. VI, sv. 2. 341 – 358, Sarajevo

PATSCH 1895.: Carl Patsch, *Legio VIII. Augusta u Dalmaciji*, GZM, god. VII, sv. 1. 143 – 145, Sarajevo

RENDIĆ – MIOČEVIĆ 1989.: Duje Rendić Miočević, *Iliri i antički svijet*, Ilirološke studije, Književni krug Split 1989, Split

SERGEJEVSKI 1941.: Dmitrije Sergejevski, *Rimski natpisi novi i revidirani*, GZM god. LII, sv. 1. 15 - 26

SERGEJEVSKI 1947.: Dimitrije Sergejevski, *Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici*, GZM, GZM, N.S. Arheologija, sv. II, 13 — 50, Sarajevo.

ŠKARIĆ 1926.: Vladislav Škarić, *Apollo Tadenus*. (Apolon Taden) GZM, god. XXXVIII. 101 – 104, Sarajevo .

SILAJDŽIĆ / MESIHOVIĆ 2014.: Tarik Silajdžić / Salmedin Mesihović, *Votivna ara Jupitera Kapitolskog*, ANU BIH, Godišnjak CBI 43,121 — 126, Sarajevo.

SPAHIĆ 2004.: Muriz Spahić, *Priroda i geografija*, Monografija Ilidža, Sarajevo, 41 – 50, Sarajevo

STIPČEVIĆ 1989.: Aleksandar Stipčević, *Iliri, povijest, život, kultura*, I, 1989, Zagreb

SYME 1934: Ronald Syme, *Octavian und Illyricum* by E. Swoboda, The Journal of Roman Studies vol. 23, 66 – 71 (= id. The Campaigns of Octavian, in Danubian Papers 1971, 135 – 144; Addendum, 143 – 144), Cambridge

ŠAČIĆ 2016. : Amra Šaćić, *Administrative Organization of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I – III century) / Upravna ureditev ozemlja današnje Bosne in Hercegovine v času zgodnjega rimskega cesarstva (1. – 3. stoletje)*, rukopis doktorske disertacije, Ljubljana.

ŠAČIĆ 2017. : Amra Šaćić, *The process of Romanisation in the inland of the Roman province of Dalmatia in the 1st century*, Acta Illyrica, Godišnjak Udruženja BATHINVS, Godina I / Broj 1, 78 — 90, Sarajevo.

ŠAČIĆ BEĆA 2017.: Amra Šaćić Beća, *Rimske administrativne jedinice na pretpostavljenoj teritoriji panonskog naroda Oserijatâ: municipium Faustinianum i Servitium / Roman administrative units on the presumed territory of the Pannonian community of the Oseriates: municipium Faustinianum and Servitium*, Glasnik zemaljskog muzeja BiH, sveka / volume 54, 109 – 166, Sarajevo

ŠAČIĆ BEĆA 2018.: Amra Šaćić Beća, *Koji je administrativni status rimskog naselja na Ilidži ?*, Acta Illyrica, Godišnjak Udruženja BATHINVS, Godina II / Broj 2

ŠAKOVIĆ 2009. : Edin Šaković, *Breuci – najstariji imenom poznati stanovnici sjeveroistočne Bosne*, Gračanički Glasnik, god. XIII, br. 28., 2009, 12 – 23, Gračanica

ŠAŠEL KOS 1997a.: Marjeta Šašel Kos, *Appian and Dio on the Illyrian wars of Octavian*, *Živa antika*, vol. 47, 187 - 198, Skopje.

ŠAŠEL KOS 1999.: Marjeta Šašel Kos, *Octavian's Campaigns (35–33 BC) in Southern Illyricum*, in: *L'Illyrie méridionale et l'Empire dans l'Antiquité. Actes du IIIe colloque international de Chantilly (16 –10 Octobre 1996)*, 255 — 264. Paris.

ŠAŠEL KOS 2005.: Marjeta Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Situla 43, Ljubljana.

ŠAŠEL KOS 2015: Marjeta Šašel Kos, *The final phase of the Augustan conquest of Illyricum*, *Antichità Altoadriatiche*, Vol. LXXXI, Centro di Antichità Altoadriatiche, Aquileia, 65 — 87, Udine.

ŠEHOVIĆ 2015.: Moamer Šehović, *Sarajevo u antičko doba*, rukopis magistarskog rada, Sarajevo.

ŠEHOVIĆ 2016.: Moamer Šehović, *Antički epigrafski i kulturni spomenici sarajevskog kraja, katalog epigrafskih spomenika u izdanju Muzeja Sarajeva*, Sarajevo.

ŠKEGRO 1994.: Ante Škegro, *Rimski rudnički novac*, *Opuscula archaeologica*, Vol. 18, No.1, 173 — 180, Zagreb.

ŠKEGRO 1998.: Ante Škegro, *Eksploatacija zlata u Bosni i Hercegovini u rimsko doba*, *Bosna Franciscana*, vol. 10, 144 — 160, Sarajevo.

ŠKEGRO 1999.: Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb.

ŠKEGRO 2005.: Ante Škegro, *The Bestoen bishopric in the light of prior research*, *AV*, vol. 56, 369 — 389, Ljubljana.

VELETOVAC 2017.: Edin Veletovac, *Oktavijanovo osvajanje Zapadnog Ilirika u djelima kasnoantičkih autora*, *Acta Illyrica*, Godišnjak Udruženja BATHINVS, Godina I / Broj 1, 148 — 167, Sarajevo.

VELETOVAC 2018.: Edin Veletovac, *Prilog poznavanju najranije historije kršćanstva na širem području grada Sarajeva*, *Prilozi instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu*, br. 47, Sarajevo 2018, 31 – 44.

VULIĆ 1934: Nikola Vulić, *The Illyrian War of Octavian*, *The Journal of Roman Studies*, vol. 24, 163 – 167, Cambridge.

WILKES 1969.: J. J. Wilkes, *Dalmatia - History of the provinces of the Roman Empire*, *Dalmatia*, London.

WILKES 2001.: J. J. Wilkes, *Iliri*, Split.

ZANINOVIĆ 2015.: Marin Zaninović, *Ilirski ratovi*, Zagreb.